

Godgeleerdheid

Citation for published version (APA):

Groen, M. (1984). *Godgeleerdheid*. (EUT report. WM, Eindhoven University of Technology, Department of Philosophy and Social Sciences; Vol. 84-WM-003). Technische Hogeschool Eindhoven.

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/01/1984

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

Eindhoven University of Technology
Research Reports

Department of Philosophy and Social Sciences
Eindhoven, the Netherlands

HET WETENSCHAPPELIJK ONDERWIJS IN NEDERLAND VAN 1815-1980

Een onderwijskundig overzicht
Deel III: Godgeleerdheid

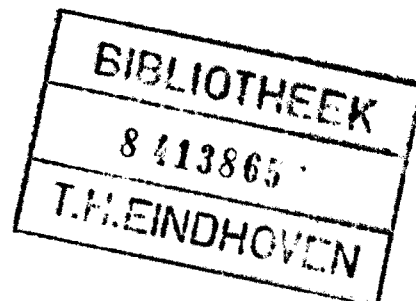
M. Groen

EUT Report 84-WM-003

ISBN 90-6778-0003-0

ISSN 0167-9708

Coden: TEUDE

Groen, M.

Department of Philosophy and Social Sciences, Eindhoven University
of Technology, 1984
EUT Report 84-WM-003

Address of the author:

Prof.dr. M. Groen
Department of Philosophy and Social Sciences
Eindhoven University of Technology
HG 9.25
P.O. Box 513
5600 MB EINDHOVEN
Netherlands

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Groen, M.

Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot
1980 : een onderwijskundig overzicht / door M. Groen. -
Eindhoven : University of Technology. - (Eindhoven
University of Technology research reports / Department of
Philosophy and Social Sciences, ISSN 0167-9708 ;
84-WM-003)

D1. III: Theologie

Met lit. opg., reg.

ISBN 90-6778-003-0

SISO 489.22 UDC 2:378.2(091)(492) UGI 566

Trefw.: theologie ; wetenschappelijk onderwijs ;
geschiedenis.

INHOUDSOPGAVE

	blz.
VOORWOORD	4
3.1 INLEIDING	6
3.2 FACULTEITEN EN KWEEKSCHOLEN 1815-1876	11
De faculteit als kweekschool	12
Godgeleerdheid en godsdienstwetenschap	17
Een exclusief hervormde faculteit	21
Leerplan en stromingen	25
3.3 PERIODE 1876-1940	30
Inleiding	30
De faculteiten opnieuw hervormde kweekscholen	31
Evangelisch, vrijzinnig, ethisch en gereformeerd	35
Andere faculteiten en kweekscholen	38
Het curriculum 1876-1940	43
3.4 PERIODE 1946-1980	47
Inleiding	47
Kandidaats-, voorbereidend kerkelijk en proponentsexamen	48
De faculteiten als (hervormde) kweekscholen na 1946	51
Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap en onkerkelijkheid	53

3.5 ERKENNING EN FINANCIERING	56
Veranderingen in 1963, 1970 en 1973	56
Enkele recente kwesties	58
3.6 SLOTOPMERKINGEN	62
BIJLAGE: SELECTIEVE KRONIEK	64
NOTENLIJST	68
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	70

3.0 VOORWOORD

Na een nogal wijdlopieg verhaal in een eerder verschenen versie, heeft het deel "Godgeleerdheid" de huidige beknopte vorm gekregen, conform de bedoeling van deze reeks overzichten van de studieprogramma's in de verschillende faculteiten van 1815 tot 1980.

De belangrijkste bronnen voor de samenstelling van deze overzichten zijn het Organiek Besluit van 1815, en de opeenvolgende versies van het academisch statuut van 1877. In mindere mate kon ik gebruik maken van de Hooger Onderwijswet-1876 en de WWO-1960, terwijl anderszijds de Onderwijsverslagen tot 1960 zeer belangrijke aanvullingen leverden. Naast het academisch statuut en de onderwijsverslagen zijn de rapporten van staatscommissies tot herziening van het hoger onderwijs interessante lectuur, omdat men daarin vaak leest wat de overwegingen waren om bepaalde veranderingen - die dikwijls niet gerealiseerd - werden voor te stellen. Tenslotte zijn de polemieken tussen vakspecialisten ten aanzien van de opleiding verhelderend.

De verleiding is groot om, in plaats van de ontwikkeling van het studieprogramma, een schets van de vorderingen in de betreffende wetenschap te geven. Maar die pretentie hebben deze opstellen niet, aangezien een dergelijke opgave de competentie van de schrijver ver te boven gaat. Ook heb ik getracht te vermijden om me tot louter statistische gegevens te beperken: men zal in feite zeer weinig numerieke gegevens in deze opstellen tegenkomen.

Ten aanzien van de theologie zijn, in verband met de duplex ordo, de niet gerealiseerde ontwerpen die de HO-wet 1876 voorafgingen van groot belang. Ook de commentaren van Kuyper c.s. op deze duplex ordo zijn nogal omstandig beschreven. De relatief vele bladzijden die ik aan het standpunt van de Kuyperianen gewijd heb, zijn een gevolg van het feit dat zij de voornaamste bestrijders van de duplex ordo waren.

Veel dank ben ik verschuldigd aan professor Frijhoff, die beide versies van commentaar voorzien heeft. Professor Wieggersma was zo vriendelijk de eerste versie te becommentarieëren, terwijl professor A.F. de Jong de tweede versie van aantekeningen voorzien heeft. Van vele anderen ontving ik opmerkingen over gedeelten van elk van beide

versies hetgeen mij aangemoedigd heeft op deze weg verder te gaan. Het spreekt vanzelf dat inhoud en vormgeving van deze opstellen geheel voor mijn rekening blijven; anderzijds hoop ik dat reacties ook in de toekomst niet zullen uitblijven: het mammoetwerk dat ik begonnen ben, is niet tot een goed eind te brengen zonder de steun van anderen, die in het betreffende vakgebied thuis zijn. Mevrouw A. Zuiderweg en mevrouw D. Bot dank ik voor het typewerk en voor de correcties in eerdere versies.

Nuenen, september 1984

3.1 INLEIDING

Aangezien de godgeleerde faculteiten aan de rijksuniversiteiten tot op de huidige dag grotendeels kweekscholen voor het hervormde kerkgenootschap zijn gebleven, hangt de geschiedenis van deze faculteiten nauw samen met de ontwikkelingen in de hervormde kerk.

Protestants Nederland bevond zich tot omstreeks 1830 nog in de achttiende eeuw; hoewel de revolutie over ons land gewoed had, was al tijdens de Franse bezetting het Ancien Régime gedeeltelijk teruggekeerd. Wel verzekerde de grondwet gelijke bescherming aan alle godsdienstige gezindheden, maar na veel discussie was het niet gelukt kweekscholen en seminaries van de vele kerkgenootschappen in de theologische faculteiten te integreren. De drie faculteiten bleven opleidingen voor predikanten bij het hervormde kerkgenootschap.

Die hervormde kerk maakte gedurende het eerste kwart van de negentiende eeuw een gezapige indruk: men accepteerde de bovennatuurlijke openbaring zonder zich veel om de consequenties op bijvoorbeeld leerstellig gebied te bekommeren. Toonaangevend was de Groningse hoogleraar Muntinghe, lid van de commissie Van der Duyn van Maasdam, over wie professor Huizinga in 1914 enkele typerende opmerkingen zou maken.

Muntinghe geloofde in alle bijbelse wonderen, zij het dat hij deze wonderen relateerde aan de (zeer oude) tijd waarin ze plaatsgevonden hadden: hij meende, lang voor Lévi-Brühl, een evolutie in de cultuur te zien. Het is begrijpelijk dat tegen deze achtergrond Bilderdijk en de heren van het Réveil, die met hun bijbelkringen (weer) ernst wilden maken met de leerstellige grondslagen van het protestantisme, geen been aan de grond kregen: Bilderdijk, noch Da Costa, noch Groen van Prinsterer slaagden erin een hoogleraarspost te bemachten. Tegen het einde van de eeuw zouden uiteindelijk de aan het Réveil verwante "dolerenden" rondom Abraham Kuyper de Vrije Universiteit stichten.

Aan de faculteiten kreeg omstreeks 1840-1860 de Groningse school van P. Hofstede de Groot, de zogenaamde "evangelische richting" zeer veel invloed. Die Groningse school propageerde een praktisch christendom met (opnieuw) weinig nadruk op leerstellige nuances. Volgens

Huizinga (1914, blz. 87-88) was men van mening dat binnen afzienbare tijd hereniging van de kerken onder het evangelisch banier mogelijk zou worden. Hoewel deze richting na 1860 overvleugeld wordt door een rationalistische stroming die te Leiden ontstaan was, bleek de invloed van de Groningers in de Hervormde Synode in 1876 nog zo groot, dat van de zes kerkelijke hoogleraren er vier tot de evangelische richting behoorden.

Veel groter verwarring ontstond in de hervormde kerk in de laatste helft van de negentiende eeuw, toen men zich ging afvragen in hoeverre bijbelkritiek gewenst of toelaatbaar was; het compromis in de HO-wet 1876 moet tegen deze achtergrond gezien worden.

Nu waren rationalistische stromingen in ons land niet onbekend: de remonstrantse hoogleraar J.J. Wettstein (1693-1754) had de tegenstrijdigheden in de bijbel al getracht te verklaren uit de begrippen en manieren van denken die gangbaar waren in de wereld van de bijbelschrijvers. Dwalingen en tegenstrijdigheden waren volgens hem niet het werk van God, maar een gevolg van het feit dat de gewijde schrijvers zich soms te veel geschikt hadden naar de begrippen van hun tijd. Wettstein geloofde nog wel in een bovennatuurlijke openbaring, maar hij had een concessie gedaan, waarvan de gevolgen niet te overzien waren: in feite was bij hem de Goddelijke Inspiratie ondergeschikt gemaakt aan het oordeel van de rede.

Een latere remonstrantse hoogleraar, J. Konijnenburg (1757-1831; in 1790 hoogleraar), van wie Kühler (1932, blz. 495) zegt dat diens benoeming een vergissing was gezien 's mans geringe kennis van het grieks, was in deze richting verder gegaan, door grote delen van de bijbel tot mythologie te verklaren. Maar Teyler's Genootschap kon die opvatting in 1807 niet waarden.

Overigens is de stichting van het luthers seminarium in 1816 te Amsterdam eveneens grotendeels het gevolg geweest van het verzet tegen de rationalistische geest die toentertijd aan de Duitse universiteiten heerste (ook de afsplitsing van de orthodoxe lutheranen in 1791 was daaruit voortgevloeid): het lutheraans kerkgenootschap was immers gewend de predikanten in Duitsland op te laten leiden.

Was dus de rationalistische geest eerder vooral tot uiting gekomen in de kleinere kerkgenootschappen, in de tweede helft van de negentiende eeuw zou ook de vroegere bevoorrechte kerk verscheurd

worden door conflicten over de bijbelkritiek. De rationalisten of "modernen" (later: vrijzinnigen) wensten de banden met de wetenschap (aan de niet-godgeleerde faculteiten) te behouden of te versterken. Verbanning van het onderricht in de theologie naar afzonderlijke kweekscholen werd door de modernen met kracht bestreden. Men verlangde een faculteit van godsdienstwetenschap, of als zo'n faculteit niet levensvatbaar zou blijken, een studierichting godsdienstwetenschap in de letterenfaculteit, eventueel aangevuld met afzonderlijke kweekscholen. En zo ontstond het compromis van 1876: staatshoogleraren, die leerstellig "neutraal" theologie-onderwijs moesten verzorgen (de overheid kon immers niet partij kiezen in leerstellige kwesties), en kerkelijke hoogleraren met als opdracht leerstellig en praktisch onderwijs. De kerkelijke hoogleraren werden door de hervormde synode benoemd, en betaald door de overheid. Vermoedelijk is het de bedoeling geweest ook andere kerkgenootschappen toe te staan kerkelijke hoogleraren op staatskosten te benoemen, maar dat punt werd niet gerealiseerd: de kweekscholen van sommige andere kerkgenootschappen bleven - zoals vroeger - gesubsidieerd.

Dat deze regeling, die tot op de huidige dag bestaat, slecht functioneerde, wordt onmiddellijk duidelijk als men zich realiseert dat de vroegere hervormde hoogleraren in functie bleven, zij het nu met de aanduiding "staatshoogleraren". Het ligt voor de hand dat deze hoogleraren, hoewel zij deels nieuwe vakken te doceren kregen, niet van de ene dag op de andere van belijdend hervormd onderwijs konden overschakelen op "leerstellig-neutrale" theologie, voorzover die kan bestaan.

Intussen werd het modernisme in de hervormde kerk radicaler, terwijl tevens het verzet tegen deze richting groeide. Dat had tot gevolg dat de kerk tegen het einde van de eeuw een groot aantal lidmaten verloor zowel aan de (aan de vrijzinnigen verwante) remonstrantse broederschap, als aan de meer orthodoxe richtingen.

Een reactie kon ook aan de faculteiten niet uitblijven: zo ziet men dat omstreeks de eeuwwisseling een groot deel van de leerstoelen bezet wordt door de aanhangers van een nieuwe stroming binnen de hervormde kerk, de zogenaamde ethici. Als stichter van de beweging wordt als regel Chantepie de la Saussaye senior (overleden 1874) genoemd; J.H. Gunning (1829-1905) schijnt echter in de kritieke fase

de belangrijkste apologete van de stroming geweest te zijn. De groepering was gekenmerkt door een sterke nadruk op een persoonlijke beleving van het geloof, met weinig nadruk op rationalistische of leerstellige aspecten. Cruciaal is vermoedelijk het conflict tussen Abraham Kuyper en Gunning in de jaren 1870-1880 geweest (Augustijn, 1969). Aanvankelijk waren beiden opgetrokken tegen zowel de praktische theologie van de Groninger school als het rationalisme van de Leidse richting. Maar na een aantal felle discussies blijkt voor Gunning bijbelkritiek tot op zekere hoogte aanvaardbaar, terwijl Kuyper nagenoeg alle kritiek verwerpt.

De "dolerenden" van Kuyper zouden, zoals bekend, in 1892 contact zoeken met de christelijk gereformeerde kerk; eerder (1886) hadden ze al gebroken met het hervormde kerkgenootschap. De Vrije Universiteit leidde in het vervolg predikanten op voor de gereformeerde kerk, (evenals de kweekschool te Kampen) en niet voor het hervormde kerkgenootschap. Ten aanzien van de bijbelkritiek raakte het gereformeerde kerkgenootschap volgens Berkouwer (1938) in een isolement, dat pas na de Tweede Wereldoorlog (Augustijn, 1969) doorbroken zou worden.

Tussen beide wereldoorlogen schijnen de faculiteiten geheel vernipperd te zijn, mogelijk met een overwicht van de ethische richting (Brouwer, 1936). De vrijzinnige en orthodoxe richtingen bleven echter met gewone en/of bijzondere hoogleraren aan de faculteiten vertegenwoordigd. In die situatie komt na 1946 weinig verandering. Het belangrijkste probleem zou echter dan - volgens de voorspelling van Kuyper - de toenemende onkerkelijkheid worden, die al ingezet was met de radicalisering van de vrijzinnige stroming tegen het einde van de vorige eeuw.

De onkerkelijkheid nam echter niet alleen in de protestantse kerken, vooral na 1960, zeer snel toe: de katholieke kerk kreeg - hoewel men zich aldaar volgens Berkouwer (1938) minstens zo krachtig als de gereformeerden tegen bijbelkritiek verzet had - met een uitgebreide uittrekking van priesters en leken te maken. Men zie voor de katholieke kerk en de recente problemen het artikel van professor De Groot in de Winkler Prins Encyclopedie, zevende druk, onder het hoofd "Rooms-Katholieke Kerk", en voor nieuwere stromingen in het protestantisme, Sperna Weiland (1967).

In dit deeltje heb ik getracht een overzicht te geven van de ontwikkeling der godgeleerde faculteiten aan de rijksuniversiteiten aan de hand van een drietal aspecten, te weten: (a) de functie van die faculteiten als hervormde kweekscholen en de consequenties daarvan; (b) de fundamentele problematiek die ontstond door de tegenstelling tussen godsdienstwetenschap en godgeleerdheid, met als indirect gevolg de HO-wet van 1876 en de daaraan gekoppelde duplex ordo; en (c) de steeds weer mislukte pogingen ook kweekscholen van andere kerkgenootschappen onder te brengen in de faculteiten.

De veranderingen in het curriculum van 1815, zoals die aangebracht werden in 1876, 1905, 1921, 1963 en 1982, moeten tegen deze achtergrond gezien worden.

3.2 FACULTEITEN EN KWEEKSCHOLEN 1815-1876

De godgeleerde faculteiten aan de rijksuniversiteiten in Noord-Nederland zijn van 1815 tot 1876 gekenmerkt door een drietal eigenaardigheden, te weten: (1) een zekere geïsoleerdheid van de andere faculteiten doordat deze faculteiten functioneerden als kerkelijke kweekscholen voor een niet-facultair proponentsexamen, met als gevolg het vrijwel ontbreken van promoties of doctoraalstudenten; (2) een interne strijd, niet alleen door de verschillende "scholen" in de hervormde kerk en aan de faculteiten, maar ook door de vraag in hoeverre "het verschijnsel godsdienst" voorwerp van studie kon zijn naast bestudering van de christelijke godsdienst op grond van een specifieke openbaring; (3) de druk - vooral van buiten - om ook andere dan hervormde kweekscholen in de faculteit onder te brengen, aangezien handhaving van godgeleerde faculteiten ten behoeve van één kerkgenootschap strijdig met de grondwet leek.

Overigens worden niet alle drie de eigenaardigheden in elk decennium van de periode 1815-1876 even sterk benadrukt: het eerste punt had al in de Republiek tot langdurige discussies aanleiding gegeven, maar het was niet gelukt het recht om proponentsexamens af te nemen voor de faculteit terug te winnen, zoals dat aanvankelijk het geval geweest was. In de periode 1815-1876 zou een zeker compromis bereikt worden, waarbij enerzijds een faculteitsexamen voorwaarde voor toegang tot het proponentsexamen werd, en anderzijds één der hoogleraren als waarnemer tot die examens toegelaten werd. Maar de koppeling van de maatschappelijke bevoegdheid (hier: kerkelijke bevoegdheid) aan het doctoraat - zoals dat in andere vakgebieden gebruikelijk was - bleef in deze faculteit een uitzondering, hoewel gepromoveerden in de theologie vrijgesteld waren van het proponentsexamen.

Het tweede punt zou actueel worden in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen door de beoefening van de bijbelkritiek vooral te Leiden, de vraag naar inpassing van (vergelijkende) godsdienstwetenschap in het curriculum van de faculteit sterker werd.

Het derde punt was een rechtstreeks gevolg van het verlies van de "bevoorrechte" plaats, die de hervormde kerk in de Republiek

ingenomen had. Deze kwestie werd wel onmiddellijk in 1814/1815 actueel, maar zou ook in 1876 niet opgelost worden. Aan elk van de drie punten zal ik enige aandacht geven.

De faculteit als kweekschool

Volgens het Organiek Besluit (art. 56) had de godgeleerde faculteit als taak de vorming der kwekelingen voor de hervormde godsdienst. Nu was dat ook in de Republiek al het geval geweest, en zelfs had de noodzaak tot opleiding van (vele) hervormde predikanten een belangrijke, hoewel niet de enige stimulans geleverd voor de oprichting van de vijf hogescholen (H. Kuyper, 1891, blz. 431 e.v.; Frijhoff, 1981). Maar aangezien het omstreeks 1600 niet goed mogelijk was zich een universiteit (toen: "hogeschool") voor te stellen met slechts één faculteit - later is wel de term "faculteitsschool" gebruikt - hadden de Gewesten, hoewel financiering nauwelijks mogelijk was, de hogescholen te Leiden (1575), Franeker (1585), Harderwijk (1600/1648), Groningen (1614), en Utrecht (1636), met de internationaal gangbare vier faculteiten (godgeleerdheid, rechten, medicijnen en filosofie) toegerust. Na ettelijke strubbelingen waren de hogescholen te Franeker en Harderwijk het recht om academische graden te verlenen in 1815 definitief kwijtgeraakt. Deze instellingen werden in rang verlaagd tot rijksathenea, waar men zich wel kon voorbereiden op de universitaire examens, maar zonder dat die examens aldaar afgelegd konden worden. Het atheneum te Harderwijk verdween trouwens in 1818 en dat te Franeker in 1843.

Ook hadden in de Republiek vele steden aan het docentencorps van de aldaar bestaande latijnse scholen enkele "losse" hoogleraren toegevoegd, die soms salaris ontvingen maar dikwijls ook slechts honorair professor waren. Vaak betrof het hier plaatselijke predikanten, die al dan niet lessen verzorgden aan de latijnse school¹.

Het systeem van "losse" hoogleraren was hier en daar uitgegroeid tot een afzonderlijke onderwijsinstelling, naast of verbonden met de latijnse school; zulke "illustere scholen" of athenea ontstonden te Deventer (1630), Amsterdam (1632), Utrecht (1634), Dordrecht (1636), Den Bosch (1637), Breda (1646), Maastricht (1685), Middelburg (1650), en Nijmegen (1655). Ook te Rotterdam heeft vermoedelijk

korte tijd een dergelijke illustere school bestaan (1681), evenals te Zutphen (1686); het is echter bijzonder lastig onderscheid te maken tussen een latijnse school met één of meer "losse" hoogleraren, en een formele organisatie binnen of naast de plaatselijke latijnse school. H. Kuyper (blz. 548) meent dat de illustere scholen in ons land ontstonden naar het voorbeeld van buitenlandse instellingen, die onder invloed van de humanisten opgericht waren, als verzet tegen de universiteiten. De humanisten vonden formele examinering uit den boze. Hoe dat ook zij, aan de meeste van deze illustere scholen waren hoogleraren in de godgeleerdheid verbonden geweest.

In 1815 was het grootste deel der stedelijke athenea weer verdwenen, vaak omdat de betreffende steden niet meer in staat waren de salarissen der hoogleraren te betalen; alleen de athenea te Amsterdam en te Deventer zouden nog tot 1876 en 1878 naast het rijks atheneum te Franeker tot 1843, blijven bestaan.

Het onderwijs in de godgeleerdheid aan de athenea is in ons land niet zonder belang geweest: dat heeft te maken met de constatering dat een studie in de godgeleerdheid aan de faculteiten leidde tot het predikantschap in de hervormde kerk, terwijl de kerk - en niet de faculteit - bepaalde wie tot het predikantschap zou worden toegelaten. Ook de athenea verzorgden dus een opleiding voor de proponentsexamens, en zelfs meent men dat de kerk in de Republiek weinig geïnteresseerd was in de vraag waar en hoe de kandidaten voor de proponentsexamens gestudeerd hadden. Daardoor verkeerden de godgeleerde faculteiten uiteraard in een nogal zwakke positie.

Volgens H. Kuyper (1891, blz. 513) hadden de godgeleerde faculteiten tot circa 1636 het recht gehad, naast de kerk zelf, proponentsexamens af te nemen. Maar vanaf dat jaar verloren de faculteiten in vrijwel alle provincies die bevoegdheid. Waarom dit gebeurde, schijnt niet met zekerheid bekend te zijn: maar het ligt voor de hand te denken aan de leerstellige conflicten te Leiden over de predestinatie (Gomarus en Arminius); ook kan het grote tekort aan hervormde predikanten een rol gespeeld hebben.

Men onderscheidde in de meeste provincies een preparatoir en een peremptoir deel in het proponentsexamen, waarbij het eerste de kandidaat het recht gaf om te preken, zodat hij zich al doende voor

zijn toekomstig ambt kon oefenen, terwijl hij door het behalen van het tweede deel beroepbaar werd. De provincie Friesland kende echter maar één examen. Het schijnt dat de faculteiten het peremptoir examen het eerst verloren, terwijl naderhand ook het preparatoir examen verdween (zie voor precieze gegevens H. Kuyper, blz. 511 e.v.).

Omdat de hogescholen in de Republiek geen kandidaatsexamen kenden (dat in 1815 voorwaarde voor het afleggen van het proponents-examen zou worden) bleven theologiestudenten liefst zo kort mogelijk aan de academie, om zich vervolgens aan het proponentsexamen te onderwerpen. Men vindt dan ook zeer weinig gepromoveerden onder de "afgestudeerde" theologen. Vooral de bekende Utrechtse hoogleraar Gijsbert Voetius (1589-1676) heeft zich lange tijd vruchteloos ingespannen om althans het recht proponentsexamens af te nemen voor de faculteit terug te winnen. Wel bleven gepromoveerden als vanouds vrijgesteld van het afleggen van het proponentsexamen - destijds meende men dat één examen, hetzij proponents-, hetzij doctoraal-examen, voldoende was -, maar aangezien die maatregel op zeer weinigen betrekking had (zelfs aan nieuw te benoemen hoogleraren in de theologie moest regelmatig een eredoctoraat verleend worden; zie Cramer, 1936), was er nauwelijks sprake van een concessie door de kerk.

Dit probleem, de faculteit als kerkelijke kweekschool met een niet-facultair eind-examen, heeft uiteraard van tijd tot tijd tot compromissen tussen faculteit en kerk geleid: zo schijnt de Utrechtse faculteit ten tijde van Voetius gezamenlijk met een predikant een voorbereidend proponentsexamen afgenomen te hebben (Kernkamp, I, blz. 164), en zo werd in Stad en Lande het preparatoir examen door de faculteit afgenomen (althans volgens De Jong, 1972; H. Kuyper beweert (blz. 517) dat de Groningse faculteit de proponentsexamens in hun geheel afnam), terwijl na 1815 één der hoogleraren als waarnemer en adviseur tot de examens toegelaten werd (De Jong; persoonlijke mededeling). Het principiële punt bleef echter bestaan: de theologische faculteiten verschaften in de praktijk, afgezien van de weinige promoties, slechts een halve academische opleiding. Toen in 1981 als gevolg van de Tweefasenwet de kerk genoodzaakt was het doctoraal-examen voorwaarde voor de proponensexamens te maken, verander-

de die situatie tenslotte. Volgens H. Kuiper was de zonderlinge regeling waarbij de faculteit geen mandaat van de kerk kreeg, een specifieke eigenaardigheid in ons land. Elders schijnt dit niet of zelden voor te komen.

Tegen het einde van de Republiek namen de klachten over de opleiding der predikanten hand over hand toe, tengevolge van het feit dat kerk geen academisch (of ander) examen als voorwaarde stelde voor de toelating tot het proponentsexamen: Kernkamp (1936, deel I; blz. 165) citeert de hoogleraar Rau (in 1786), die meent dat "weltra schippers en voerlieden mede den predikstoel zullen beklimmen". De invoering van het kandidaatsexamen theologie als voorwaarde voor het proponentsexamen was bedoeld om verbetering in de situatie te brengen.

Merkwaardig is dat de regeling van 1815, waarbij intussen de athenea minder aantrekkelijk werden door het gemis van een kandidaatsexamen (maar dit sloeg nog uitsluitend op Franeker en Deventer, aangezien te Amsterdam in het geheel geen hervormde studenten aanwezig waren), een consequentie inhield, die blijkbaar de eerste 40 jaar na de invoering van het OB niet opgemerkt werd, of althans geen aanleiding tot problemen gaf: de hervormde kerk kon nu als enig kerkgenootschap geen invloed uitoefenen op de benoeming van de hoogleraren die hervormde predikanten opleidden. Voor 1815 had men de hoogleraren kunnen passeren, om zich direct voor het proponentsexamen aan te melden, maar dat ging door het verplichte kandidaatsexamen niet meer².

De Jong (1967, blz. 317) vermeldt dat in 1854(!) de romanschrijver Van Lennep in de Tweede Kamer de onrust ter sprake bracht over recente hoogleraarsbenoemingen. Zou men pas na veertig jaar de consequenties van het OB doorzien hebben? Dit is wat onwaarschijnlijk, omdat in de Republiek de synodes van de gereformeerde kerk keer op keer geprobeerd hadden Curatoren en Staten te overtuigen van de noodzaak tot medezeggenschap van de kerk bij de benoeming van theologische hoogleraren. Maar Curatoren en Staten hadden deze inspraak geweigerd. H. Kuiper (1891, bijlage B) vond zelfs een ongedateerd stuk in het Kerkelijk Archief van Zuid-Holland in de vorm van een kerkorde, waarin een volledig uitgewerkt plan tot stichting van een nationale universiteit voorkomt, uiteraard met sterke medezeggenschap van de kerk ten aanzien van de benoeming van (dit keer) alle hoogleraren. Maar het hoeft geen betoog dat een dergelijk plan geen

schijn van kans had: universiteiten waren overheidsinstellingen, en de kerk had zich niet met hoogleraarsbenoemingen te bemoeien, zelfs niet met die in de godgeleerdheid.

Ken laatste punt dat in dit kader ter sprake moet komen, volgt enigszins uit het voorgaande: het betrekkelijk isolement waarin theologische studenten aan de academie lange tijd verkeerden. Dat isolement was niet alleen een gevolg van het korte verblijf der theologiestudenten aan de universiteit, maar het hing ook samen met hun, in het algemeen andere, sociale herkomst: het aantal bursalen was groot, en ook hadden theologiestudenten in de Republiek geen collegegeld aan de hoogleraren betaald. De bursalen woonden in hospitia, kosthuizen, of colleges en stonden daar onder strenge leiding. Deze "colleges" (onder andere het Staten-College te Leiden) zouden weliswaar in ons land niet de rol spelen als de Colleges in het Angelsaksische universitaire systeem (waar de universiteit soms nog slechts de formele organisatie omvatte), toch heeft het verblijf aan zulke colleges (soms ook bursae genoemd) het isolement sterk bevorderd (door uitgaansregels en dergelijke).

Hoewel men de indruk van afzondering der theologiestudenten aan de oude universiteiten bij veel schrijvers bevestigd vindt, is misschien het rapport van de commissie Van der Duyn (1814, samengevat bij De Geer, 1869) het meest expliciet: theologiestudenten zouden, als zij collegegeld betaalden, wat meer aanzien krijgen; nu zijn ze dikwijls wat afgezonderd.

De Jong (1967, blz. 330) vermeldt zelfs dat in de synodale debatten omstreeks 1876 sommige leden het nodig vonden te wijzen op het gevaar van de omgang met studenten van andere faculteiten: blijkbaar heeft de kerk - of een deel van de kerk - de "afzondering" uit het rapport van 1814, nog in 1876 willen laten voortbestaan.

De uitbouw van de theologische faculteiten tot volwaardige academische instituten is dus in sterke mate belemmerd door het streven van de meeste studenten de kerkelijke bevoegdheid te behalen; de examens voor die bevoegdheid waren in de Republiek lange tijd toegankelijk voor een ieder, en na 1815 voor kandidaten in de theologie. Het doctoraaldiploma speelde nauwelijks een rol, ook niet na 1876, toen weliswaar de eisen voor toelating tot het proponentsexamen verzwaard werden; maar dat gebeurde niet door het doctoraat of het doctoraaldiploma verplicht te stellen. Deze ogenschijnlijk zon-

derlinge ontwikkeling heeft de spanning tussen kerk en faculteit, die lange tijd is blijven bestaan, als achtergrond.

Godgeleerdheid en godsdienstwetenschap

De theologische faculteiten kenden echter niet alleen de handicap meer als een theologische kweekschool dan als een universitaire faculteit te functioneren, er lag ook het - boven al even aangestipte - probleem van de mogelijkheid of onmogelijkheid van godsdienstwetenschap.

De kwestie zou in ons land actueel worden in de loop van de negentiende eeuw, toen vooral te Leiden historisch-filologisch onderzoek op de bijbel toegepast werd. De vraag luidde kort en goed in hoeverre kritisch bijbelonderzoek verenigbaar was met de taak van de faculteiten inzake de opleiding van predikanten in de hervormde kerk. Het zonderlinge compromis van 1876 wordt meestal in verband gebracht met pogingen ook andere kweekscholen dan de hervormde in de faculteiten onder te brengen. Daarop kom ik straks terug; hier gaat het om de tegenstelling tussen godsdienstwetenschap en de verdieping van het christelijk geloof door een studie in de theologie. In eerste instantie lijkt het alsof het een kwestie betreft tussen meer orthodoxe en vrijzinnige richtingen in de hervormde kerk; het wordt echter al snel duidelijk dat de faculteit zelf in het geding is. De regelmatig in de tweede helft van de negentiende eeuw opduikende voorstellen de faculteiten op te heffen, en het godgeleerd onderwijs naar kweekscholen te verplaatsen, zijn minstens even sterk beïnvloed door de strijd rond de bijbelkritiek als door de vruchteloze pogingen verschillende kweekscholen in de faculteit onder te brengen.

Huizinga (1914, blz. 197 e.v.) en De Jong (1967, blz. 315 e.v.) geven een opsomming van de diverse voorstellen die van 1849 tot 1876 gelanceerd zijn: naast verbanning van het godgeleerde onderwijs naar kweekscholen vindt men de suggestie de godgeleerde faculteiten te laten bestaan en hoogleraren van andere kerkgenootschappen in een bijzondere faculteit te verenigen. Door minister Fock (1869) werd voorgesteld alle faculteiten op te heffen, en, wat de theologie betreft, een studierichting godgeleerdheid zonder leerstellige en praktische godgeleerdheid - door de kerken verzorgd - in te stellen;

ook was een studierichting of faculteit der godsdienswetenschap voorgesteld met daarnaast kerkelijke kweekscholen; of handhaving van de godgeleerde faculteiten en onderbrenging van de vakken van godsdienswetenschap bij letteren; of opheffing, en nog slechts een doctoraat "godsdienswetenschap en wijsbegeerte" in de letterenfaculteit.

Abraham Kuyper (1890, blz. 25 e.v.) meent dat in de discussies rond de ontwerpen voor de HO-wet 1876 een tweetal tegengestelde opvattingen ten aanzien van het onderwijs aan de "Overheids-hoogescholen" te herkennen zijn, namelijk die der "practici" volgens welke opvatting de universiteiten zo goed als uitsluitend moesten dienen om predikanten, artsen, juristen, en docenten te kweken, en die der "idealisten" of theoretici, die meenden dat de kern van de activiteiten aan de universiteiten de wetenschapsbeoefening moest zijn. De eerste opvatting was volgens deze schrijver neergelegd in het OB (art. 53)

"er zullen (...) hoogeschoolen zijn, aan welke niet alleen de studiën, tot bekoming van wetenschappelijke graden, zullen vol-eindigd en die graden zelve zullen toegekend worden, maar aan welke d i e n t e n g e v o l g e (spatiëring van Kuyper) in alle voornaamste deelen der menschelijke kennis onderwijs zal gegeven worden".

De andere opvatting vond men terug in het concept-Fock en het ontwerp-Geertsema, waar hoger onderwijs "de vorming voor zelfstandige beoefening der wetenschap moest beoogen", terwijl voor de practici hoger onderwijs "dienstbaar moest zijn aan de vorming voor het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen". Het compromis in artikel 1 van de HO-wet luidde tenslotte: "Hoger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereist is" (zie verder Deel 1).

Het ligt voor de hand dat Kuyper dit compromis als een onjuiste grondslag beschouwde voor het bestaan van een theologische faculteit, vooral omdat de termen godgeleerdheid en godsdienswetenschap sinds het midden van de eeuw elkaars tegengestelde dreigden te worden. De bijbel ("Heilige Schrift") was immers vele eeuwen als het onfeilbare Woord van God beschouwd, en kritiek op de inhoud of zelfs

op de letterlijke tekst van de bijbel werd gezien als een aanval op het juiste geloof.

Hoewel het kritisch bijbelonderzoek als regel geacht wordt begonnen te zijn met het werk van de Franse medicus Astruc (1684-1766), die op grond van de godsaanduidingen Elohim en Jahwe in het boek Genesis tot de conclusie kwam dat hier sprake is van twee afzonderlijke bronnen, vermeldt Kraus (1956, blz. 84) dat al in 1711 een zekere dominee Witter te Hildesheim een soortgelijke opvatting op schrift stelde. Astruc gaf zijn boek in 1753 anoniem uit.

Witter en Astruc waren overigens niet de eersten die kritiek op de tekst van de bijbel, en dan vooral op de eerste vijf boeken van het Oude Testament hadden; vermoedelijk was Ibn Ezra (1092-1167) de eerste die zag dat bepaalde tegenstrijdigheden in de Pentateuch onverenigbaar waren met het auteurschap van Mozes. Ibn Ezra was echter niet van plan martelaar te worden; hij volstond dus met de opmerking: laten degenen die begrijpen wat ik bedoel, hun mond houden; 400 jaar later verscheen het werk van twee geleerden, de één protestant en de ander katholiek, waarin hetzelfde betoogd werd: Karlstadt en Andreas Masius. Zij beweerden dat de auteur van de Pentateuch onbekend was, en ook onkenbaar; ook zou Ezra (464-424 v. Chr.) de hele Pentateuch op een hem welgevallige wijze herschreven hebben. Velen zouden volgen.

De filosoof Hobbes (1588-1679) werd in de ban gedaan vanwege zijn Leviathan (1651), La Peyrère werd gevangen gezet als gevolg van zijn Préadamiten (mensen voor Adam; Rom.5: 12-14), Spinoza raakte in moeilijkheden door zijn Tractatus Theologico-Politicus (1670), en de Franse priester Richard Simon en de Geneefse geleerde Le Clerc, die naar Amsterdam vluchtte, overkwam een soortgelijk lot.

Isaac Newton had eveneens beweerd dat het boek Genesis tijdens Saul geschreven was, dat de boeken Koningen en Kronieken door Ezra opnieuw geredigeerd waren, en dat de Psalmen en de profetieën van Isaiah en Daniël elk geschreven zijn door verschillende auteurs in verschillende tijden. Maar White (1960) merkt in zijn bekende boek op dat zelfs Newton niet in staat bleek zich te onttrekken aan de gedachte dat de Profeten en de Openbaring voorspellende waarde bezitten. Ook wees men erop dat bijvoorbeeld de Tien Geboden (Ex.20) onmogelijk uit dezelfde tijd afkomstig kunnen zijn als de oudere

voorschriften die men in hetzelfde document (Ex.34) vindt.

White (1960) meent dat Lorenzo Valla (1405-1455?) de eerste geleerde was die de geschriften van het Nieuwe Testament systematisch vergeleek, en tot de conclusie kwam dat enkele toen gangbare heilige documenten vervalsingen waren. Newton beweerde, overigens niet als eerste, dat de tekst over de drie getuigen (I Joh. 5:7) een vervalsing was, met de bedoeling het dogma van de drieëenheid te steunen. (zie ook Lucas 2:33 in de Statenvertaling en moderne vertalingen).

Ook Luther had, hoewel hij de bijbeltekst letterlijk wenste te interpreteren, Paulus' allegorische interpretatie van het verhaal van Sarah en Hagar (Gal.4:24-26) niet geaccepteerd; hij stelde met Erasmus, dat de brief aan de Hebreëen niet door Paulus geschreven was; de brief van Johannes beschouwde hij niet als een brief aan één der apostelen, en de Openbaring van Johannes wenste hij niet te gebruiken.

Zo hadden Witter en Astruc vele voorgangers gehad; en daarbij heb ik nog afgezien van de vermelding van de langdurige strijd over het Hebreeuws als heilige taal die in het paradijs gesproken werd. Tijdens Reuchlin (1455-1522), die de studie van het Hebreeuws in het westen introduceerde, was er nog geen twijfel aan de heiligheid van die taal. Reuchlin zelf had overigens al zoveel conflicten met de kerk, dat, mocht hij die twijfel gehad hebben, hij daarover toch gezwegen zou hebben. Maar al in 1580 had Becanus Goropius beweerd dat er in het paradijs Nederlands gesproken was, terwijl Davis, een Welsman, het Welsh prefereerde, Wormius het Deens, en Mitilerius het Duits.

Het ontstaan van de vergelijkende taalkunde op grond van de verzamelingen van Katharine de Grote, van de jezuïet Lorenzo Hervas en - wat later - van de Duitser Adelung, maakte het geloof in het Hebreeuws als oertaal, waarin God tot Mozes gesproken had, echter onwaarschijnlijk. Hierbij wil ik het laten; men zie voor een overzicht van de geschiedenis van de bijbelkritiek de werken van Kraus (1956), Hahn (1956) en White (1960).

Het fundamentele probleem was uiteraard (1) in hoeverre men (delen van) de bijbel als mythologie in plaats van als historie moest zien; (2) in hoeverre het O.T. invloeden van niet-joodse herkomst bevat; en (3) welk effect erkenning van de mythologische in-

slag, c.q. de gedeeltelijk vreemde herkomst der bijbelverhalen op dogmatiek en geloof zou hebben. Merkwaardig is dat dit essentiële probleem slechts langzaam tot de vaderlandse theologie doordrong, hoewel niemand minder dan Hugo de Groot zich al met het probleem beziggehouden had. Maar De Groot was remonstrant geweest: men ziet dan ook dat de enige inzender op de prijsvraag van Teyler's godgeleerd genootschap in 1807, "aangaande de vraag naar den grond, de noodwendigheid en de waardij der mythische verklaringmethode" de remonstrantse hoogleraar Konijnenburg was. Konijnenburg wenste, behalve een vijftiental mythen in de eerste drie hoofdstukken van Genesis, ook de verhalen over Kaïn en Abel, de torenbouw te Babel, de zondvloed, Sodom en Gomorra, Lot's vrouw, de opoffering van Isaïc, de worsteling van Jacob, en Jozef's dromen als mythen te beschouwen (Sepp, 1869, blz. 90). Het hoeft geen betoog dat deze inzending afgewezen werd. Meer succes had Pareau, die in 1810 dezelfde prijsvraag beantwoordde, toen deze resoluut alle mythische verklaringen van bijbelverhalen afwees: deze inzending werd wèl bekroond. En daarmee valt voorlopig het doek over de kwestie, die weer zou op-laaïen in de tweede helft van de negentiende eeuw, als te Leiden de "moderne school" van Scholten en Kuenen, de laatste een schoonzoon van de Groninger hoogleraar Muurling, zou ontstaan. Het is overigens duidelijk dat ook de "moderne school" niet uit de lucht kwam vallen: het probleem rommelde gedurende het eerste kwart van de eeuw voort. Maar daarover, en over het verband met het compromis van 1876, in de volgende paragraaf.

Een exclusief hervormde faculteit

Het derde probleem voor de theologische faculteit, dat ik heb aangeduid als de poging tot combinatie van diverse kerkelijke kweek-scholen aan de faculteit te komen, hoort eveneens, strikt genomen, tot het "compromis van 1876", hoewel ook dit probleem toen al een lange geschiedenis had. In de patriottentijd was de hervormde kerk de belangrijke positie in de Republiek enigszins kwijtgeraakt: men had in 1798 besloten de theologische faculteiten op te heffen, en het godgeleerd onderwijs naar kerkelijke kweekscholen te verbannen. In de Franse tijd - waaraan ik hier voorbij wil gaan - was de facul-

teit echter hersteld, en dat zou zo blijven in 1815 als de faculteit tot taak krijgt "de vorming der kwekelingen voor de hervormde godsdienst" (lees: het hervormde kerkgenootschap). Dit artikel was niet zonder slag of stoot in het Organiek Besluit terechtgekomen: de commissie Van der Duyn van Maasdam, die het Organiek Besluit had voorbereid, meende na langdurig overleg, dat de faculteiten te Leiden en Utrecht hervormd moesten blijven, en dat de Groningse faculteit luthers zou moeten worden, conform een idee uit 1809 (Van Swinden). De Raad van State was echter van mening dat de drie faculteiten hervormd moesten blijven, maar dat Groningen naast de hervormde faculteit één of enkele lutherse hoogleraren zou kunnen aanstellen, en Leiden enkele katholieke hoogleraren³. De minister wenst echter geen lutherse leerstoelen, enerzijds omdat het lutherse kerkgenootschap in 1791 in tweeën gesplitst was, en anderszijds omdat dan ook doopsgezinde en remonstrantse leerstoelen of faculteiten ingesteld zouden moeten worden. Voor de katholieke opleidingen zou een theologische faculteit in de zuidelijke nederlanden opgericht worden (men zie verder De Geer, 1869).

En zo bleven de drie faculteiten een exclusief hervormde aangelegenheid. Wel zou "aan de behoefte van hoger onderwijs in den roomsch katholieken godsdienst door het subsidiëren van seminaria op den tegenwoordigen voet voldaan worden", en zouden "insgelijks subsidiën worden bepaald ten behoeve van het hoger onderwijs in den godsdienst bij de lutherse, doopsgezinde en remonstrantsche gezindheden" (artt. 58/59).

In 1816 (23 april en 5 december) verscheen een tweetal KB's waarbij een remonstrantse en een lutherse kweekschool te Amsterdam mogelijk werden. Het doopsgezind seminarium, eveneens te Amsterdam gevestigd, was financieel onafhankelijk.

De commissie 1828 (Roëll) wilde de situatie zo laten, gezien de opmerking onder vraag C12 in het rapport, dat de godgeleerde en de geneeskundige faculteiten "hetzelfde kunnen blijven". De commissie Van Ewijck (1849) adviseert eveneens de godgeleerde faculteiten uitsluitend hervormd te laten blijven, maar deze commissie komt opnieuw met de suggestie voor andere kerkgenootschappen één of meer leerstoelen aan een bijzondere faculteit of hogeschool in te stellen. Zoals ik al elders vermeld heb kwam secretaris Opzoomer met een ge-

heel afwijkend voorstel, waarin hij - ook opnieuw - alle godgeleerd onderwijs naar kerkelijke kweekscholen wilde verwijzen. Maar de situatie bleef zoals die was: drie hervormde faculteiten met te Amsterdam enkele kweekscholen van andere kerkgenootschappen.

Afgezien van de katholieke en joodse kweekscholen, waarvan de geschiedenis nog steeds onvoldoende beschreven is, is vermoedelijk het remonstrants seminarium (1634) de oudste kerkelijke kweekschool. De magistraat van Amsterdam had toegestaan dat de broederschap aldaar een seminarie stichtte, waarschijnlijk in de hoop dat door samenwerking met het in 1632 gestichte atheneum, de laatste instelling wat meer aanzien zou krijgen (Van Aken, 1947).

Hoewel de doopsgezinden vermoedelijk de eerste hervormden in ons land waren - de geschiedenis is nog onvoldoende duidelijk - stichtte de Amsterdamse geneesheer Galenus de Haan, voorganger bij de gemeente "Bij Het Lam" aldaar, eerst in 1681 een seminarium. Na de dood van De Haan in 1706 kwam de opleiding bij de remonstrantse kweekschool terecht, tot het seminarium in 1735 opnieuw geopend werd. De eerste doopsgezinden hadden een afkeer van beroepstheologen - zij werkten met lekepredikers, veelal medici - , reden waarom het Amsterdamse seminarium pas in 1811 - na overname door de doopsgezinde sociëteit - een landelijke functie kreeg (van der Zijpp, 1952).

De lutheranen waren gewend hun predikanten in Duitsland te laten opleiden (Loosjes, 1921), zodat zij pas in 1816 een seminarium te Amsterdam openden dat onder druk van de regering banden met de theologische faculteit te Leiden kreeg. Na 1876 zou een samenwerking met de theologische faculteit van de Gemeentelijke Universiteit ontstaan. In 1791 was van dit kerkgenootschap een groep afgescheiden als "herstelde gemeente", in reactie op de rationalistische gezindheid van de duitse proponenten. Deze herstelde kerk vestigde in 1853 een seminarium te Amsterdam, dat in 1915 naar Utrecht verplaatst, en in 1952 opgeheven werd. Overigens is het duidelijk dat - gezien de pogingen te Groningen enkele lutherse hoogleraren te benoemen - aldaar in de Franse tijd lutherse studenten ingeschreven waren.

De geschiedenis van de rooms-katholieke seminaries voor 1853 is beschreven door Van der Loos (1948). Het is een verwarde geschiedenis, ook al omdat ons land tot 1853 als missiegebied beschouwd werd. De (vele) na 1853 gestichte seminaries zouden na 1960 geconcentreerd

en omgezet worden in een viertal theologische hogescholen, naast de theologische faculteit te Nijmegen.

De oud-katholieken, die zich in 1725 afscheidten van de rooms-katholieken onder meer tengevolge van organisatorische en leerstellige conflicten met Rome (Van Kleef, 1953), stichtten in datzelfde jaar een seminarie te Amersfoort. Deze kerk kreeg sinds 1870, het jaar waarin ex cathedra uitspraken van de paus als onfeilbaar verklaard werden, contacten met groepen in het buitenland die zich eveneens van de rooms-katholieke kerk afwendden.

De Nederlandse Joden zijn verdeeld in Portugese en hoog-Duitse-/Poolse gemeenschappen, terwijl overwegend na de tweede wereldoorlog een Amerikaanse liberale richting in ons land wortel schoot. De Portugese gemeenschappen schijnen omstreeks 1660 een drietal "academies" gehad te hebben, die naderhand met de naar Amsterdam verplaatste, te Rotterdam in 1650 gestichte rabbijnenschool van De Pinto fuseerden. Dit seminarium "Ets Haïm" werd na de Tweede Wereldoorlog opgeheven.

De hoog-Duitse Joden kenden lange tijd geen blijvende leer-school. Uit de stichting Saadat Bachoerlem (Steun der jongeren), die omstreeks 1750(?) aan een in 1740 opgericht studiecentrum verbonden werd, schijnt veel later - ik heb niet kunnen vinden wanneer - het Nederlands Israëlitisch Seminarium voortgekomen te zijn (Brugmans/Frank, 1940).

Tenslotte werd in 1854 een theologische school te Kampen opgericht, ten behoeve van de opleiding van predikanten voor de in 1834 afgescheiden groep van de hervormde kerk. Na een splitsing binnen de "Afgescheidenen", werd in 1869 de eenheid met de zogenaamde "Gemeenten onder het kruis" hersteld. De school te Kampen werd de kweek-school voor de nu (tot 1892) "christelijk gereformeerde kerk" genoemde groep (De Jong, 1972).

Het zal uit dit korte overzicht, waarvan ik niet zeker ben of het compleet is, onmiddellijk duidelijk zijn dat opname van deze diversiteit aan kerkelijke kweekscholen in de faculteiten, op eenzelfde wijze als de hervormde kweekscholen aldaar ondergebracht waren, een onmogelijkheid was: tijdens het Organiek Besluit bleven de faculteiten dan ook hervormde kweekscholen conform artikel 56. Wel is aanvankelijk nog zo nu en dan sprake van de instelling van een katholieke theologische faculteit in de Zuidelijke Nederlanden

(zie Deel I) en ook ontstonden hier en daar - bijvoorbeeld te Leiden - samenwerkingsverbanden tussen de faculteit en een kweek-school van een ander kerkgenootschap, maar de faculteiten bleven hervormd.

Leerplan en stromingen

De theoloog in de voorbereidingscommissie Van der Duyn van Maasdam was in 1814 professor Muntinghe uit Groningen geweest; men meent dan ook dat het leerplan theologie in het Organiek Besluit grotendeels van zijn hand is.

Er zouden aan elk van de drie faculteiten een zestal vakken door drie hoogleraren gedoceerd worden, te weten:

- a. De natuurlijke godgeleerdheid, welk college echter ook in de faculteit der bespiegelende wijsbegeerte en letteren gehouden zal kunnen worden,
- b. De kerkelijke historie,
- c. De gronden der bijbelsche uitlegkunde,
- d. De dogmatiek,
- e. De christelijke zedenkunde, en
- f. De homiletieke en pastorale wetenschap.

Aan de athenea werd volgens artikel 46 één hoogleraar aangesteld om een drietal colleges te geven, en wel "over de kerkelijke historie, over de gronden der bijbelsche uitlegkunde, en over de natuurlijke godgeleerdheid". Deze passage had, zoals boven vermeld, in feite slechts betrekking op de athenea te Franeker tot 1843, te Deventer tot 1878 en te Amsterdam tot 1876.

Er was uitdrukkelijk in het Organiek Besluit vastgelegd, dat elke hoogleraar vrij was, zijn onderwijs uit te breiden met andere vakken (art. 62), en ook dat de hoogleraren slechts in een faculteit benoemd werden, zonder persoonlijke leeropdracht: de te geven colleges werden dus onderling verdeeld (art. 61).

Toegang tot het kandidaatsexamen in de theologie verkreeg men na een examen in de faculteit der letteren en wijsbegeerte over de "nederduitsche, grieksche, latijnsche en Hebreeuwsche letterkunde", alsmede over "de grieksche en hebreeuwsche oudheden". Een testimo-

niumbriefje ten aanzien van de lessen in de wis- en redeneerkunde, en de algemene geschiedenis completeerde dit "propedeutisch examen" dat overigens toen ook "kandidaatsexamen" genoemd werd (art. 98). Bij KB van 9 september 1826 zou vervolgens wiskunde van testimoniumvak examenvak worden, de zogenaamde klein-mathesis.

Dit voorbereidend examen was een nieuwtje in 1815 (evenals trouwens het kandidaatsexamen in de vakrichtingen): in de Republiek werden alle studenten verondersteld enige jaren de lessen aan de filosofische (of artisten-) faculteit gevolgd te hebben, voordat zij met de studie in de theologie, rechten of geneeskunde begonnen. De filosofische faculteit was dus een inleidende faculteit geweest; gevolg van het feit dat de oudste Europese universiteiten in de loop der tijden de vakstudies in de theologie, rechten en medicijnen in afzonderlijke vervolgfaculteiten hadden ondergebracht. Maar in de Republiek hadden vele studenten de lessen in de filosofische faculteit overgeslagen, om meteen aan de verschillende vakstudies, die overigens uitsluitend een doctoraalexamen gekend hadden, te beginnen. Reden waarom men in 1815 zowel een voorbereidend examen in letteren en wijsbegeerte voor theologen en juristen instelde (en voor medici in wisen natuurkunde), als kandidaatsexamens in de vakstudies. De testimonia zijn een restant van de in 1815 doorbroken eenheid van letteren/wijsbegeerte en wis- en natuurkunde in de oude filosofische faculteit.

Het kandidaatsexamen theologie omvatte in 1815 een examen (1) in de natuurlijke godgeleerdheid, de kerkelijke geschiedenis en de algemene leer van de christelijke godsdienst, en (2) een bewijs dat men buitendien de lessen over de bovennatuurkunde, de zedelijke wijsbegeerte (hetzij bij de hoogleraar in het natuurrecht, hetzij bij de hoogleraar wijsbegeerte) en de oosterse letterkunde buiten het Hebreeuws bijgewoond had.

Toegang tot het door een "provinciaal kerkbestuur" afgenomen proponentsexamen verkreeg men met het kandidaatsdiploma theologie, en daarboven de bewijzen "van een tweejarig met vrucht bijwonen der lessen over uitlegkunde van het oude en nieuwe testament, de dogmatiek, de christelijke zedenkunde en de landhuishoudkunde" behaald te hebben (OB art. 116). De landhuishoudkunde was toegevoegd - zonder twijfel de invloed van Muntinghe - omdat men meende dat predikanten de dorpsbevolking ook op landbouwkundig gebied moesten kunnen bij-

staan. Maar bij KB van 30 december 1831 verviel de testimonium-eis, voorzover het landhuishoudkunde betreft, zodat dit vak alleen nog voor de (weinige) doctoraalstudenten verplicht bleef.

Over de aard van het proponentsexamen heb ik in deze periode geen gegevens; in de Republiek had het betrekking gehad op "leerstellige zuiverheid, taalkunde en uitlegkunde"⁴. Vermoedelijk is het examen in grote lijnen hetzelfde gebleven.

Anders dan in de Republiek, werden sinds 1815 geen personen meer tot het proponentsexamen toegelaten die niet in het bezit waren van een kandidaatsdiploma in de theologie, verstrekt door één der faculteiten. Aangezien de athenea niet het recht hadden examens af te nemen, kon men aldaar slechts de nodige testimoniumbriefjes verkrijgen.

Het doctoraal, tenslotte, omvatte: (1) een examen in de dogmatiek, de christelijke zedekunde, de theorie der uitlegkunde en de pastorale wetenschap; (2) de uitlegging van een plaats uit het oude, en een uit het nieuwe testament, welke te dien einde door de faculteit bij de gunstige afloop van het vorige examen zullen worden opgegeven. Dit examen zal daags na het evengemelde plaatshebben; (3) het bewijs dat men buitendien de lessen der proefondervindelijke natuurkunde, der natuurkundige sterrekunde, der algemene gronden van landhuishoudkunde en vooral over de Hollandse stijl en welsprekendheid met vrucht hebbe bijgewoond.

Dit programma bleef in grote lijnen hetzelfde tot 1876. Hoe faculteiten dit leerplan precies realiseerden, is mij niet bekend, maar volgens Kühler (1932; blz. 497) waren nieuwere richtingen in de theologie hier te lande tot 1830 vrijwel onbekend.

Misschien levert de zogenaamde "Groninger School", die vooral in de jaren 1840-1865 bloeide, de eerste vernieuwingen. In tegenstelling tot vele anderen meent Huizinga (1914; blz. 79) dat men de filosofie van deze school niet in de theologie van Schleiermacher moet zoeken, maar bij de Utrechtse hoogleraar in de filosofie P.W. van Heusde (1804-1839). De Groningse hoogleraren Van Oordt, Pareau, en Muurling hadden bij Van Heusde gestudeerd, en brachten - volgens Huizinga - diens ideeën naar de theologische faculteit te Groningen. Anderzijds had de Groningse theologiehoogleraar Muntinghe (1752-1824), die een belangrijke stem had gehad in de totstandkoming

van het OB, een "Geschiedenis der menschheid maar den Bijbel" in elf delen geschreven, waarin de trapsgewijze voortgang van de verstandelijke en zedelijke beschaving van de mensheid geschetst werd: een bijbelse cultuurgeschiedenis, waarin voor theoretische begrippen als de drieëenheid, de voorbeschikking, of eeuwige straffen geen plaats was (Huizinga, blz. 39)

"Muntinghe ziet in alle verhalen van den bijbel werkelijke geschiedverhalen, hij vat den omgang van God met de aartsvaders volkomen reëel op, en houdt alle wonderen vast, tenzij een rationalistische verklaring zich gereedelijk aanbiedt. Toch had zijn geestesrichting, die op natuuren cultuurvereering uitliep, in zijn leerstelligheid reeds grooter verslapping veroorzaakt, dan wellicht menigeen zijner hoorders recht duidelijk werd". (Huizinga, blz. 34).

Muntinghe's neef en leerling P. Hofstede de Groot zou echter de drijvende kracht worden in de Groninger school, nadat hij in 1829 tot hoogleraar benoemd was. Deze, ook wel evangelische richting genoemde stroming streefde vooral een praktisch christendom na, dat onder andere tot uiting kwam in De Groot's schoolopzienschap en in het algemeen in een sterke maatschappelijke betrokkenheid. Men zag zichzelf als vertegenwoordigers van de echt Nederlandse godgeleerdheid van Thomas à Kempis, Wessel, Erasmus, en Duifhuis; na de vreemde invloeden van Luther en Calvijn met hun speculatief-juridische beginselen zou nu weer de oud-vaderlandse richting op de voorgrond treden (zie verder Huizinga, 1914, blz. 79-98).

De faculteit te Leiden zou zich onder invloed van J.H. Scholten (1811-1885) in 1840 hoogleraar te Franeker en sinds 1843 aldaar, en Abraham Kuenen (1828-1891), in 1853 te Leiden benoemd, ontwikkelen tot het centrum van de zogenaamd moderne richting in de hervormde kerk, de vrijzinnigen. Kuenen, die ook Oosterse talen gestudeerd had, kreeg als bijbelkriticus wereldnaam, op gelijk niveau als Wellhausen in Duitsland (Kraus, 1956).

Kuenen's latere collega C.P. Tiele (1830-1902), in 1873 hoogleraar aan de remonstrantse kweekschool (die in dat jaar naar Leiden verplaatst was), werd in 1877 bezetter van de nieuwe leerstoel godsdienstgeschiedenis aan de universiteit: hij kreeg grote bekendheid door de "wetten" over de geleidelijke ontwikkeling van de godsdiensten. De filosoof/jurist C.W. Opzoomer (1821-1892) tenslotte, in 1846

hoogleraar te Utrecht, oefende eveneens via de propedeutische vakken grote invloed uit op de theologiestudenten in vrijzinnige geest. Opzoomer was mede-oprichter van de Nederlandse Protestantenbond in 1870. Het zal duidelijk zijn dat de introductie van de bijbelkritiek in ons land tot grote verwarring in de hervormde kerk en daarbuiten, aanleiding gaf. Een aanzienlijk aantal hervormden ging omstreeks 1860 over naar de remonstrantse broederschap, terwijl anderen zich aansloten bij de orthodoxe "Afscheiding" van 1834 en later.

De Utrechtse faculteit droeg in deze rumoerige jaren geen bijzonder stempel: men noemde zich aldaar "apologetisch", hetgeen mogelijk het best met gematigd-conservatief vertaald kan worden.

Amsterdam kende nog slechts een atheneum met één hoogleraar in de godgeleerdheid; maar aangezien in de stad de kweekscholen der remonstranten en doopsgezinden gevestigd waren - de lutherse kweekschool kreeg van staatswege een samenwerkingsverband met de Leidse faculteit opgelegd in 1816 - ontstond hier een onofficiële godgeleerde faculteit, waar bijvoorbeeld de atheneumhoogleraren bijstand verleenden in de examinering van remonstrantse en doopsgezinde kwekelingen (Kühler, 1932).

3.3 PERIODE 1876-1940

Inleiding

Hoewel de HO-wet 1876, wat betreft de godgeleerde faculteiten, aanzienlijk verschilde van het OB, bleven de hoofdkenmerken zoals ik die in het vorige hoofdstuk aangegeven heb, over het algemeen gelijk: (1) zo zouden de godgeleerde faculteiten aan de rijksuniversiteiten in feite hervormde kweekscholen met een niet-facultair proponentsexamen als eindexamen blijven; en (2) spitste het conflict over godgeleerdheid en godsdienstwetenschap zich verder toe, met als gevolg een sterke stimulans voor het ontstaan van bijzonder hoger onderwijs; en (3) werden andere kerkgenootschappen dan het hervormde niet bij de faculteiten betrokken.

Wel was aan de nieuwe Amsterdamse Universiteit (GU) een godgeleerde faculteit ontstaan door samenvoeging van de doopsgezinde en lutherse kweekscholen met het bestaande "stadsprofessoraat", maar dit was eerder een toevallige ontwikkeling dan een rechtstreeks gevolg van de inrichting der godgeleerde faculteit krachtens de wet. Ook de oprichting van een godgeleerde faculteit aan de VU (en eigenlijk de stichting van die universiteit) moet eerder gezien worden als een reactie op de wet dan als een consequentie ervan. Een soortgelijke opmerking kan gemaakt worden ten aanzien van de stichting van de KUN, ook met een godgeleerde faculteit, in 1923.

Op de vele en langdurige debatten die in het parlement en daarbuiten de nieuwe wet voorafgingen, hoef ik niet opnieuw in te gaan: de gang van zaken is al door velen (bv. Huizinga 1914; Hubrecht 1880; De Geer 1877/1884) beschreven. De Jong (1967) heeft vermoedelijk de parlementaire debatten het meest uitvoerig geanalyseerd voorzover het de theologie betreft; maar ook deze auteur weet niet met zekerheid te zeggen waarom de leerstellige en praktische vakken buiten het door de "staatshoogleraren" te verzorgen curriculum werden gehouden: was het omdat men deze vakken niet "kritisch" genoeg vond, of moet men de motivatie zoeken in de wens andere kerkgenootschappen bij de godgeleerde faculteiten te betrekken (blz. 313/314)? Uit de discussie tussen Berkhof en Bakhuizen van den Brink

(1953/1954) blijkt opnieuw dat de bedoeling van de wetgever onduidelijk was.

Dat het resultaat een compromis is geweest lijkt wel duidelijk: zowel de commissie van rapporteurs als verschillende kamerleden hebben hun mening in de loop van de debatten herzien. Ook minister Heemskerk schijnt door de uitkomst verrast te zijn geweest, terwijl het tot op de huidige dag niet mogelijk bleek te achterhalen wie op de beslissende momenten de adviseurs van de kamerleden waren. Professor Brouwer (Kernkamp II, blz. 161 e.v.) meent dat naast de Leidse faculteit de wijsgeer-theoloog Land veel invloed op de kamerleden gehad heeft, maar sterke bewijzen geeft hij niet. Hoe dat ook zij, het "tegennatuurlijk compromis" volgens Sepp, of het "politiek geknutsel" volgens Abraham Kuyper (beiden geciteerd door De Jong, 1967), heeft tot op de huidige dag stand gehouden.

De faculteiten opnieuw hervormde kweekscholen

Het onderwijs aan de theologische faculteiten zou, voorzover dat van de staatshoogleraren uitging, in 1876 in leerstellig opzicht neutraal worden; de Hervormde Synode kreeg echter het recht op staatskosten een tweetal "kerkelijke hoogleraren" aan elk van de rijksinstellingen te benoemen om het leerstellige en praktische onderwijs te verzorgen. De kweekscholen van de andere kerkgenootschappen zouden als vanouds gesubsidieerd blijven.

Maar behalve de moeilijkheid dat de vroegere hervormde hoogleraren nu plotseling "leerstellig-neutraal" onderwijs moesten geven, werd de kerkelijke hoogleraren aanvankelijk het recht ontzegd examens af te nemen, zodat de studenten de door deze functionarissen gedoeerde vakken als overbodige franje plachten te zien (Brouwer; in Kernkamp II, blz. 165). Ook toen de Synode in 1880 de kerkelijke hoogleraren opdroeg een "kerkelijk voorbereidend examen" af te nemen, veranderde dat weinig aan de ongelukkige positie van de nieuwe hoogleraren: het examen werd niet aux serieux genomen. Volgens Brouwer is pas door de wetswijziging van 1905 (art. 179), waardoor bijzondere hoogleraren zoals de kerkelijke hoogleraren, adviseerend lid van de faculteit konden worden, wat meer ernst gemaakt met het "vorbereidend kerkelijk examen".

In dit stelsel waarin staatshoogleraren - als men afgaat op de combinatie en volgorde van vakken - de encyclopedie van de christelijke theologie in protestantse zin "met weglating van het voornaamste" (cf. Brouwer) moesten doceren, kregen de kerkelijke hoogleraren opdracht de leerstellige en praktische vakken te verzorgen. De Synode voegde daaraan toe bijbelse theologie, geschiedenis van de hervormde kerk en de leerstellingen, het nederlands hervormde kerkrecht, geschiedenis van de christelijke zending (in 1919: christelijke zending), en christelijke zedekunde, welk laatste vak in 1919 verplicht werd, met verdwijning van het facultatieve vak bijbelse geschiedenis.

Zoals ik in hoofdstuk 3.1 vermeld heb beging de Synode bovendien nog de fout(?) van de zes toegestane kerkelijke hoogleraren er vier evangelischen uit de (toen vrijwel verdwenen) Groningse school te benoemen, tegen één rechtzinnig en één modern georiënteerde hoogleraar. Aangezien de kerkelijke hoogleraren dogmatiek zouden moeten doceren, was het niet alleen Kuyper die tegen deze beslissing in het geweer kwam. Een direct gevolg van de benoemingen is niet alleen de oprichting van de Vrije Universiteit geweest, maar ook de instelling van een aantal bijzondere leerstoelen, die naast en min of meer in competitie met de door de Synode benoemde functionarissen, andere opvattingen tot hun recht moesten laten komen.

Bij de verwarrende situatie, die het "neutrale staatsonderwijs" (dat uiteraard niet "neutraal" was) met daarna kerkelijk onderwijs, verzorgd door Synodale hoogleraren van overwegend verouderde evangelische snit, opleverde, kwam ook nog dat de Synode de proponents-examens handhaafde: men durfde het blijkbaar niet aan de eigen (kerkelijke) hoogleraren te mandateren de kerkelijke bevoegdheid te verlenen.

Wel mochten de kerkelijke hoogleraren na 1876 als adviseur bij de proponentsexamens aanwezig zijn, op dezelfde wijze als voor 1876 de staatshoogleraren volgens rooster bij toerbeurt dat adviseurschap vervuld hadden (persoonlijke mededeling van professor O.J. de Jong). Het hoeft geen betoog dat de staatshoogleraren na 1876 niet meer bij deze examens aanwezig waren.

Door de invoering van deze "duplex ordo" van staats- en kerkelijke hoogleraren, die bovendien nog door het proponentsexamen ge-

volgd werd, was het na 1876 ook praktisch onmogelijk geworden het doctoraalexamen in plaats van het kandidaatsexamen als voorwaarde voor het proponentsexamen verplicht te stellen: de opleiding tot predikant zou dan immers tenminste zeven à acht jaar moeten duren (cf. Berkhof 1954; blz. 221). Nu in 1981 door de tweefasenstructuur kerkelijke en proponentsvakken postdoctoraal geworden zijn, is men ongewild voor het predikantschap op een studieduur uitgekomen, die die van medisch specialist benadert.

Bleven de godgeleerde faculteiten aan de rijksuniversiteiten (in deel I, De Wetgeving, heb ik vermeld dat het afgewezen voorstel de faculteiten in het vervolg faculteiten van godsdienstwetenschap te noemen, van minister Heemskerk afkomstig was; dit blijkt echter onjuist: de remonstrantse minister wilde de godgeleerde faculteiten opheffen) dus in de praktijk kweekscholen voor het hervormde kerkgenootschap met een (niet-facultair) proponentsexamen, de nieuwe faculteit aan de Amsterdamse Gemeentelijke Universiteit kreeg een geheel ander karakter.

De duidelijkste beschrijving - zij het nogal kritisch - van de totstandkoming van de godgeleerde faculteit aan de GU vond ik bij A. Kuyper (1890). Kuyper stelt aldaar (blz. 8/9) dat Amsterdam het stedelijk atheneum slechts in een universiteit zou mogen omzetten bij stichting van een godgeleerde faculteit. Het atheneum had sinds jaar en dag, met enige onderbrekingen, één hoogleraar in de theologie gekend; in 1876 bekleedde de bekende kerkhistoricus W. Moll dit "stadsprofessoraat". Volgens Kuyper zou dit professoraat nu op de meest goedkope manier uitgebouwd worden tot een faculteit, door de beide hoogleraren aan het luthers en die aan het doopsgezind seminarium tegen betaling van duizend gulden per jaar extra, over te halen zitting te nemen in de nieuwe faculteit. Met de benoeming van nog twee hoogleraren tegen elk vijfduizend gulden per jaar zou dan de faculteit met zes hoogleraren compleet zijn.

Studenten kreeg men op deze wijze automatisch: de doopsgezinde en lutherse studenten konden in plaats van bij hun hoogleraren thuis nu aan de Amsterdamse Academie college volgen. Maar hervormde studenten ontbraken nog, aangezien voor deze richting kerkelijke hoogleraren nodig waren. De Hervormde Synode was niet bereid de gelden voor die leerstoelen te fourneren (zonder vergoeding door het

Rijk), zodat geprobeerd werd een fonds te vormen. Toen die onderneming mislukte, besloot men beide aan te trekken kerkelijke hoogleraren uit de gemeentekas te betalen, hetgeen Kuyper als een onjuiste procedure ziet, daarbij vergetend dat alle GU-hoogleraren toentertijd uit de gemeentekas betaald werden. En zo werden in 1882 Gunning (ethisch) en Knappert (modern) tot kerkelijk hoogleraar aan de GU benoemd.

Omstreeks het jaar 1882 kende de GU dus een godgeleerde faculteit, die sterk afweek van de drie zusterfaculteiten aan de rijksuniversiteiten: Van Toorenenbergen (1879-1892) als opvolger van de stadshoogleraar Moll, noemde zich ethisch-confessioneel; De Hoop Scheffer (1877-1890) en Hoekstra (1877-1892) waren al hoogleraar aan het doopsgezind seminarium; Martens (1877-1885) en Loman (1877-1893) eveneens, aan het luthers seminarium; P.D. Chantepie de la Saussaye (1878-1899) beschouwde zichzelf als ethisch en Matthes (1877-1906) was de moderne richting toegedaan. Met de beide kerkelijke hoogleraren Gunning en Knappert leidde de faculteit nu predikanten op voor het doopsgezinde, lutherse en hervormde kerkgenootschap. Maar in 1893 besloot de gemeenteraad de kerkelijke leerstoelen op te heffen, zodat de hervormde studenten in dat jaar weer uit Amsterdam verdwenen. Zij zouden in 1946 terugkeren.

En tweetal andere godgeleerde faculteiten verschijnen in deze periode ten tonele, namelijk aan de VU en aan de KUN. In Katholieke kring had men in 1923 al zo'n dertig jaar gedebatteerd over de vraag of het voorbeeld van Kuyper uit 1880 gevolgd moest worden met de stichting van een geheel eigen universiteit. Vele katholieken waren tegenstander van zo'n bijzondere universiteit, aangezien dit (opnieuw) tot een isolement zou leiden, waaruit men zich sinds 1853 bezig was los te maken (Van Voorst van Beest 1980; blz. 17 e.v.). Wel had het episcopaat in 1893 een bijzondere leerstoel aan de GU ingesteld; en nadat in 1913 de Roomsche Katholieke Leergangen ("Mollers Luchtkasteel": Bornewasser, 1978; blz. 11) te Den Bosch opgericht waren, werd de Katholieke Universiteit te Nijmegen in 1923 geopend, onder auspiciën van de in 1905 tot standgekomen Sint Radboudstichting. De eerste rector Schrijnen wenste tegen vele andere katholieke opvattingen in, uitdrukkelijk geen daad van afzondering te zien in het ontstaan van de Katholieke Universiteit; en wat be-

treft de godgeleerde faculteit zal dat ook niet het geval geweest zijn. Naast de vele, sinds 1853 opgerichte katholieke seminaria was er nu een bijzondere theologische faculteit, ingebed in een katholieke universiteit, toegevoegd aan de priesteropleidingen.

Maar was de stichting van een gereformeerde godgeleerde faculteit in een gereformeerde universiteit wél een daad van afzondering geweest? Om die vraag te beantwoorden, moet ik mij opnieuw bezighouden met de fundamentele veranderingen die in de tweede helft van de negentiende eeuw in protestants Nederland plaatsvonden.

Evangelisch, vrijzinnig, ethisch en gereformeerd

Hoewel de invloed van de Groninger "evangelische" richting in de tweede helft van de negentiende eeuw aanzienlijk teruggelopen was (de latere Groningse richting die zich eveneens evangelisch noemt, schijnt weinig gemeen te hebben met de stroming van Hofstede de Groot c.s.), bleek toch dit gezichtspunt in de landelijke hervormde synode zo sterk (P. Hofstede de Groot was zelf lid van de synode en veel van zijn vroegere studenten waren nu predikant), dat van de zes in 1876 te benoemen kerkelijke hoogleraren er vier tot de Groningse richting behoorden: te Leiden werden voor de dogmatiek M.A. Gooszen (evangelisch) en voor de praktische vakken J.G.R. Acquoi (modern) benoemd; te Groningen C.P. Hofstede de Groot (evangelisch) en E.F. Kruyf (orthodox; ik weet niet precies tot welke richting de laatste zichzelf rekende); te Utrecht T. Cannegieter (evangelisch) nadat J.H. Gunning zich teruggetrokken had, en E.H. Lasonder (evangelisch).

Aan de faculteiten was de Groninger richting sinds 1860 meer en meer verdrongen door de "moderne stroming", die der vrijzinnigen, vooral gestimuleerd door Abraham Kuenen, in 1853 te Leiden benoemd. Ook de (vrijzinnige) Nederlandse Protestantenvbond wordt in deze tijd (1870) met medewerking van de bekende Utrechtse filosoof-jurist Opzoomer opgericht.

Het is in dit korte bestek niet mogelijk het verband tussen het optimistische voortgangsgeloof van de vrijzinnigen en de snelle veranderingen in de natuurwetenschappen of ook de beginnende industrialisatie, uit te werken. Daarbij kwamen nog de vorderingen op

gebied der assyriologie, waaruit duidelijk werd dat vele oud-testamentische verhalen een parallel vonden in de literatuur van andere volkeren in het nabije oosten. Dit nieuwe modernisme verschilde aanzienlijk van het eerdere rationalisme dat vroeger vooral een rol gespeeld had onder remonstranten, doopsgezinden en later ook bij lutheranen. In de lutherse gemeenschap was dit eerdere rationalisme volgens Kühler (1932; blz. 499) omstreeks 1845 al goeddeels verdwenen, evenals bij de andere beide kerkgenootschappen. De "moderne" richting beriep zich op de wetenschap, die plotseling veel meer te bieden had dan in vroeger eeuwen het geval geweest was. Eerdere rationalisten hadden in hoofdzaak op discrepanties in de bijbel gewezen en getracht zulke discrepanties te verklaren uit de omstandigheden in verschillende tijden en gebieden, waaronder de bijbelschrijvers geleefd hadden. Nu had men meer gegevens uit de archeologie, in het bijzonder kleitabletten met vele "parallele" verhalen.

Van Bakel (1932; blz. 119) meent dat in de HO-wet 1876 de "Heilige Schrift" van bijzondere openbaring werd tot een "geschiedkundig gedenkteken van het geloof der voorgelachten". Nu was dat een noodzakelijk gevolg van de scheiding der staats- en kerkelijke vakken. Het is echter de vraag hoe oorzaak en gevolg toentertijd lagen: want was de scheiding niet eerder een gevolg van het feit dat de bijbel door velen nog slechts als een gedenkteken gezien werd dan andersom?

Scholten had nog onderscheid gemaakt tussen bijbel en openbaring: de bijbel bericht over de openbaring, maar is deze niet zelf (Berkouwer, z.j.; blz. 39). Een dergelijke opvatting had bijbelanalyse mogelijk gemaakt met behoud van het geloof in een specifieke openbaring. Ook Barth zou later (maar deze theoloog wordt dan als orthodox beschouwd) een soortgelijk onderscheid maken: de bijbel is een menselijke getuigenis van de openbaring; daardoorheen moet men de echte openbaring trachten te begrijpen. Hoe dat ook zij, met deze opvatting (die ook al enigszins bij Wettstein te bespeuren was) werd de zeventiende eeuwse inspiratieleer, volgens welke de bijbelschrijvers door God geïnspireerd waren, verlaten.

Latere vrijzinnigen gingen - volgens Berkouwer - veel verder: zij beschouwden in het voetspoor van de Duitser Strauss, die met het boek "Das Leben Jesu" al in 1835 hier te lande opschudding veroor-

zaakt had, de bijbel als elk ander boek, zij het zonder de religieus-ethische, psychologische en cultuur-historische waarde uit het oog te verliezen. Zo is van Opzoomer bekend dat hij een specifieke openbaring overbodig vond.

Het boek van Strauss was, niet geheel toevallig, te Leiden nogal laconiek ontvangen door de leermeester van Scholten, de hoogleraar Van Hengel (1779-1870). Deze had volstaan met de waarschuwing dat men wat voorzichtig moest zijn met de veronderstelling dat de evangeliën weinig meer zijn dan een mythische verbeelding van een voor ons nauwelijks meer herkenbare historische figuur van Jezus (Van Bakel, 1932; blz. 113).

Na de Leidse faculteit was ook Groningen (deels) vrijzinnig geworden: in elk geval paste één der laatste evangelischen, de hoogleraar Muurling, zijn opvattingen aan aan die van zijn drie schoonzons, Kuenen, Matthes en Van der Wijck (Huizinga, 1914; blz. 97). De Utrechtse faculteit was steeds tamelijk onafhankelijk van de evangelischen gebleven en zou opnieuw met Doedes en Van Oosterzee nog enige tijd verzet bieden tegen de vrijzinnige invloeden. Maar met de benoeming van de "ethische" J.J.P. Valeton (1848-1912) in 1877, die bevriend was met P.D. Chantepie de la Saussaye vond de literair-historische kritiek ook in deze faculteit een steviger grondslag (de kritiek was te Utrecht overigens voor Valeton niet geheel verwaarloosd). Valeton zou zich meer en meer ontwikkelen in de richting van Kuenen en Wellhausen.

Merkwaardig is dat de optimistische vrijzinnige richting na de eeuwwisseling vrij snel de belangrijke posities aan de faculteiten kwijtraakte, dit keer aan een stroming die ethisch of existentieel genoemd werd en die begint met D. Chantepie de la Saussaye (overleden 1874; korte tijd hoogleraar te Groningen), de vader van bovengenoemde hoogleraar. Het was echter vooral J.H. Gunning (1829-1905) die de ethisch-hervormde stroming in de kritieke periode zou verdedigen, met een sterke nadruk op een persoonlijke beleving van het geloof en weinig interesse voor rationalisme of dogmatiek. Omstreeks 1907 tot 1914 kreeg de moderne richting in de hervormde kerk met sterke tegenstand te maken en in 1920 waren de faculteiten niet meer vrijzinnig, maar ethisch-hervormd.

Gunning was, zoals vermeld, in 1882 kerkelijk hoogleraar aan de

GU geworden, nadat hij enige jaren eerder een benoeming als zodanig te Utrecht geweigerd had; in 1889 zou hij hoogleraar in de wijsbegeerte van de godsdienst te Leiden worden.

Evenals de vrijzinnigen een sterke invloed uitgeoefend hebben op het ontstaan van de duplex ordo aan de theologische faculteiten aan de rijksuniversiteiten, zo is het mislukken van het gesprek tussen A. Kuyper en Gunning (Augustijn, 1969) vermoedelijk van groot belang geweest voor de stichting van de Vrije Universiteit.

Andere faculteiten en kweekscholen

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat de orthodoxie in de negentiende eeuw nauwelijks aan de faculteiten vertegenwoordigd was. Met het teruggebben van de invloed der Groningse richting en die van de vrijzinnigen omstreeks de eeuwwisseling kwam verandering in de situatie, maar toen hadden de "dolerenden" zich al uit de hervormde kerk teruggetrokken. Op de achtergronden van de Vrije Universiteit wil ik slechts ingaan voorzover dat van belang is voor het ethische stempel dat de faculteiten aan de rijksuniversiteiten omstreeks 1920 zouden dragen.

De afgescheidenen van 1834 (De Cock en Scholte) hadden pas in 1854 een eigen theologische school te Kampen opgericht (te Kampen omdat deze stad bepaalde belastingfaciliteiten bood), die na de hereniging met de eerder van de afgescheidenen afgesplitste "gemeenten onder het kruis" in 1869, de opleiding verzorgde van de predikanten voor de Christelijk Gereformeerde Kerken. Deze christelijk gereformeerde kerk had, voorzover mij bekend, geen pogingen gedaan de kerkelijke kweekschool om te zetten in een bijzondere faculteit of universiteit.

Dat lag anders met de "dolerenden" (= klagenden; de term is overgenomen van de contra-remonstranten uit 1612) van Abraham Kuyper (1837-1920), die enigszins als opvolgers van het Réveil zijn te beschouwen; enigszins, aangezien het Réveil vooral aanhangers onder de rijke burgers telde, en de doleantie steunde op minder aanzienlijken in de samenleving. De overeenkomst schuilt voornamelijk in de pogingen de hervormde kerk (weer) in orthodoxe richting te sturen. Kuyper had te Leiden bij Scholten en Kuenen gestudeerd en werd predikant te

Beesd, later te Utrecht en Amsterdam. Tijdens zijn predikantschap te Beesd schijnt hij met de gematigd orthodoxe Utrechtse hoogleraren Doedes en Van Oosterzee in contact te zijn gekomen; zelf schrijft hij zijn overgang van de vrijzinnige naar de orthodoxe richting toe aan de invloed van een "gewone volkswrouw". Volgens Wieringa (1980; blz. 13) had Kuyper al in 1872 betoogd dat er naast de openbare rijksuniversiteiten twee bijzondere universiteiten opgericht zouden moeten worden, een protestantse te Utrecht en een rooms-katholieke te Den Bosch.

Deze bijzondere universiteiten zouden vrij moeten zijn van de staat en van de kerk (Kuyper, 1880; blz. 207 e.v.), zodat ook een Gereformeerde Universiteit wel binnen de omtrek van de gereformeerde kerk staat, maar met souvereiniteit in eigen kring, ongeveer zoals het huisgezin, de school of de pers. Even verder (in Kuyper's brochure) blijkt echter dat het met die souvereiniteit wel wat meevalt: hoewel de kerk geen regeermacht heeft, staan de personen die aan de universiteit verbonden zijn als kerkleden onder de tucht van de kerk. Verder dient de kerk de abituriënten die zich voor de predikdienst aanmelden, streng te onderzoeken. Opvallend is dat Kuyper's oudste zoon, H.H. Kuyper, het met de laatste bewering in 1891 kenmerkend oneens is, gezien de vijfde stelling bij zijn proefschrift:

"De eisch van een wetenschappelijk, door de Kerken af te nemen examen (praeparatoir of peremptoir of beide), ook voor hen, die aan een Gereformeerde Universiteit in het theologisch examen voldaan hebben, is in strijd zoowel met Art. IV der Dordtsche K.O. van 1578 (.....), als met de usantie onzer Gereformeerde Kerken voor 1816".

Maar de brochure van 1880 verscheen acht jaar na het plan voor een protestantse universiteit, toen het al duidelijk was dat zo'n universiteit voor alle protestantse kerken een onmogelijkheid was. In de zo belangrijke periode 1870-1880 was Kuyper in een langdurige polemiek gewikkeld met Gunning en diens ethische richting (Augustijn, 1969), met als voornaamste onderwerp de toelaatbaarheid van bijbelkritiek. Het feit dat Kuyper Gunning niet kon winnen voor een volstreekte⁵ afwijzing van elke kritiek heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat Kuyper zijn eigen weg is gegaan.

De feiten zullen bekend zijn: de Vereniging voor hoger onderwijs

op Gereformeerde grondslag werd in 1878 opgericht, met de bedoeling tot een "gereformeerde" universiteit te komen, aanvankelijk te Leiden, later te Amsterdam. In 1880 werd de VU opgericht, op grond van de HO-wet 1876. Maar in 1882, bij de benoeming van kerkelijke hoogleraren vanwege de hervormde kerk aan de GU, liet de hervormde synode weten dat abituriënten van de VU niet tot de proponentsexamens van de hervormde kerk toegelaten zouden worden (volgens Kuyper - 1890 - op instigatie van de Amsterdamse gemeenteraad) en in 1886 werden Kuyper, Rutgers en enkele anderen door de Classis geschorst, waarna de dolerenden nog in datzelfde jaar de neder-Duitse gereformeerde kerk stichtten. Toch viel de aanhang wat tegen, reden waarom men in 1892 aansluiting zocht en kreeg bij de christelijk gereformeerde kerk: de nieuwe naam werd gereformeerde kerken in Nederland. Maar nog lange tijd daarna onderscheidde men in deze kerken A en B-groepen, waarbij de ene groep een voorkeur voor Kampen en de andere voor de VU had.

Bovendien hadden enkele christelijke gereformeerde gemeenten in 1892 al laten weten dat vooral Kuyper's leer over de doop, op grond van een veronderstelde wedergeboorte bij het kind, onbijbels en onconfessioneel was. Deze gemeenten bleven de christelijk gereformeerde kerk voortzetten, nu als christelijk gereformeerde kerken. In 1894 begon men met een theologische opleiding te Den Haag, die in 1919 naar Apeldoorn verplaatst werd.

Tenslotte kregen de gereformeerde kerken omstreeks 1945 te maken met een afscheiding die voor ons van enig belang is, aangezien deze zgn. Gereformeerde kerken vrijgemaakt in 1946 een eigen theologische opleiding stichtten, eveneens te Kampen.

De remonstrantse broederschap verplaatste zoals ik al vermeld heb in 1873 het seminarium naar Leiden, waar men aansluiting verkreeg met de faculteit aldaar.

De evangelisch-lutherse kerk had in 1816 een seminarium te Amsterdam gesticht, dat volgens Kühler (1932) in feite een staatsinstelling was. Dit seminarium kreeg banden met de Leidse faculteit opgelegd; na 1878 verdween de staatsinvloed en verkreeg men evenals het doopsgezind seminarium sterke banden met de theologische faculteit aan de GU. De kleine hersteld-lutherse kerk - in 1791 ontstaan - vestigde in 1853 een seminarium eveneens te Amsterdam, dat

in 1915 naar Utrecht overgebracht werd en in 1952 verdween.

Verskillende kleinere protestantse kerkgenootschappen (Bond van Vrije Evangelische Gemeenten; Unie van Baptisten Gemeenten; Evangelische Broedergemeente) stichtten een seminarie in de buurt van Utrecht: deze kerkgenootschappen kennen soms een bijzonder hoogleraar aan de RUU. Voor verdere gegevens verwijs ik naar Impeta (1972) of naar Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek (1982).

De joodse gemeenschappen kenden tot na de tweede wereldoorlog twee seminaries te Amsterdam, dat van de Portugese joden (Ets Haïm) hetgeen omstreeks 1948 opgeheven werd en dat van de hoog-Duitse joden, het Nederlands Israëlitisch Seminarium. Het verbond van liberaal religieuze joden heeft, voorzover mij bekend geen seminarium in ons land.

De rooms-katholieken aarzelden lange tijd of zij Kuyper's initiatief tot stichting van een bijzondere universiteit zouden volgen. Maar toen minister Kuyper in 1903 een wetsontwerp indiende tot wijziging van de HO-wet, volgens welke wijziging bijzondere leerstoelen aan de rijksuniversiteiten ingesteld en de door bijzondere universiteiten verleende graden wettelijk erkend konden worden, richtte men de Sint-Radboudstichting op. De stichting waarvan de acte gepasseerd werd nadat de wetswijziging in het Staatsblad gepubliceerd was, had tot doel tot de oprichting van een katholieke universiteit te komen en intussen, zolang die universiteit er nog niet was, bijzondere leerstoelen te vestigen aan de rijksuniversiteiten. Tegenspeler van de stichting, waar de bisschoppen in het bestuur zitting namen, was de Katholieke Wetenschappelijke Vereniging (in 1947 het Thijmgenootschap) die beducht was voor een katholiek ghetto en zich wilde beperken tot de instelling van bijzondere leerstoelen aan de rijksinstellingen (Van Voorst van Beest, 1980; blz. 13/14).

Maar nadat de Radboudstichting en de Katholieke Wetenschappelijke Vereniging tot een accord gekomen waren, zou in 1923 de KUN door de Sint-Radboudstichting opgericht worden (men zie verder Van Voorst van Beest; of G. Brom, 1955).

Intussen was al in 1894 een bijzondere leerstoel in de thomistische wijsbegeerte door het episcopaat aan de GU ingesteld; volgens Van Voorst (blz. 44) werd deze leerstoel door de GU als "kerkelijke leerstoel" beschouwd. In 1909 (S 335) volgde een leerstoel vanwege

de Sint-Radboudstichting aan de RUU in de logica, metaphysica, zielkunde en ethica. Hoewel de stichting in 1912 (S 178) toestemming verkreeg voor een tweede bijzondere leerstoel aan de RUU inzake de vergelijkende klassieke taalkunde en de cultuurgeschiedenis der christelijke oudheid, is deze leerstoel, die trouwens al in 1923 vacant raakte en in 1950 ingetrokken werd, van geen belang voor ons onderwerp. Te Leiden volgde in 1925 (S 25) eveneens een leerstoel thomistische wijsbegeerte vanwege de Sint-Radboudstichting.

Belangrijker is dat de rooms-katholieke kerk voor de tweede wereldoorlog geheel buiten de theologische faculteiten aan de rijksuniversiteiten bleef. De leerstoelen van de Sint-Radboudstichting werden verbonden aan de letterenfaculteiten, niet aan die in de godgeleerdheid. De rooms-katholieke seminaria zouden voorlopig blijven bestaan naast de nieuwe godgeleerde faculteit te Nijmegen.

Dat lag anders bij verschillende protestantse groeperingen binnen de hervormde kerk: in 1914 (S 299) kreeg de Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging der gereformeerde waarheid in het midden van de Nederlands Hervormde Kerk, die in 1906 onder een iets andere naam door de Utrechtse theologiehoogleraar H. Visscher (1904-1931) opgericht was, toestemming een bijzondere leerstoel aan de RUU in te stellen. In 1932 (S 567) kreeg de Gereformeerde Bond eenzelfde leerstoel te Leiden. Voorzover ik kon nagaan bekleedde Visscher zelf beide bijzondere leerstoelen, hoewel Brouwer meent dat Visscher in beide gevallen privaatsdocent was, naast zijn gewone hoogleraarschap te Utrecht. Hugo Visscher, in 1864 geboren, had op latere leeftijd theologie gestudeerd en was een volgeling van A. Kuyper geworden, zonder met de doleantie mee te gaan.

Blijkbaar heerste er in de Utrechtse faculteit omstreeks de eeuwwisseling een orthodoxe geest, aangezien ook Valetton in 1912 door Noordt zij, die nota bene lid van de gereformeerde kerken was en eerder een docentschap te Kampen vervuld had, opgevolgd werd.

In 1923 (S 563) kreeg het "Haagsch Genootschap voor de verdediging van de Christelijke godsdienst" toestemming maar liefst drie bijzondere leerstoelen (resp. in de wordingsgeschiedenis van het Christendom, de leer van de godsdienstige gemeenschap en de wijsbegeerte van de godsdienst alsmede de geschiedenis van de godsdienst) te vestigen aan de Utrechtse Universiteit. Deze vrijzinnige groepe-

ring benoemde in 1924 twee bijzondere hoogleraren, te weten G.A. van den Bergh van Eysinga (afkomstig uit de radicale Leidse school en in 1935 buitengewoon hoogleraar te Amsterdam) en H.T. de Graaf, die een religieus humanisme doceerde. De Graaf werd in 1926 hoogleraar te Leiden en als bijzonder hoogleraar opgevolgd door M. van Mourik Broekman.

Dan vestigt de Dr. A.H. de Hartogstichting eveneens aan de RUU een bijzondere leerstoel die door A.H. de Hartog zelf bekleed wordt. De Hartog werd overigens in 1930 hoogleraar te Amsterdam. Voorzover ik begrijp was dit eveneens een vrijzinnig georiënteerde richting. Het heeft weinig zin een uitputtend overzicht te geven van de aan de godgeleerde faculteiten geliëerde bijzondere leerstoelen te geven, aangezien deze leerstoelen meestal zeer weinig studenten trokken. Curieus is misschien nog te vermelden dat in 1926 (S 301) aan de Groningse Universiteit een bijzondere leerstoel ingesteld werd vanwege de Nederlandse Evangelische Vereniging, mogelijk uit eerbied voor de roemruchte tijden van Hofstede de Groot; in hoeverre er connecties met die negentiende eeuwse stroming bestonden weet ik niet. Overigens zou na de tweede wereldoorlog het aantal bijzondere leerstoelen nog aanzienlijk toenemen, waarbij het opvalt dat de eerste katholieke bijzondere leerstoel aan een godgeleerde faculteit die te Utrecht in de rooms-katholieke dogmatische theologie zou zijn, vanwege de Sint Radboudstichting (1948, S 318).

Het curriculum 1876-1940

En zo kom ik op de sinds 1876 door de staatshoogleraren gedo-
ceerde vakken (het onderwijs door de kerkelijke hoogleraren heb ik al eerder vermeld): in de faculteit zouden in 1876 een tiental vakken gedoceerd worden, te weten (1) encyclopedie; (2) geschiedenis der leer aangaande God; (3) geschiedenis der godsdiensten in het algemeen; (4) geschiedenis der Israëlitische godsdienst; (5) geschiedenis van het Christendom; (6) Israëlitische en oud-Christelijke letterkunde; (7) uitlegging van het oude en nieuwe testament; (8) geschiedenis der leerstellingen van de christelijke godsdienst; (9) wijsbegeerte van de godsdienst en (10) zedekunde. Dan zou "Christelijke archaeologie" nog aan tenminste één universiteit gedoceerd

kunnen worden.

Nieuw in dit rijtje is vooral - afgezien van het verdwijnen van de leerstellige en praktische vakken - de geschiedenis der godsdiensten in het algemeen (zie Sierksma, 1977). Hoewel van orthodoxe zijde nogal wat bezwaren tegen dit vak ingebracht werden, verschijnt het toch overal op de roosters: Tiele te Leiden geeft in de cursus 1889-1890 onder dit hoofd "geschiedenis van den godsdienst der oude Grieken"; Lamers te Utrecht behandelt Germanen, Grieken, Romeinen en de Islam; Van Dijk te Groningen de Grieken; Chantepie's college aan de GU wordt omschreven als een "ethnografisch overzicht". In 1910 geeft Kristensen te Leiden de godsdienst der Romeinen; Visscher te Utrecht "het verenigingsleven bij de natuurvolken en de religie"; Van Dijk te Groningen de oud-Egyptische godsdienst en Obbink aan de GU de Egyptische godsdienst.

Het vak "geschiedenis der leer aangaande God" wordt in 1889 door Tiele te Leiden gedoceerd als de "Godsleer bij de Grieken van de Stoïcijnen tot de Nieuw-Platonici"; Lamers te Utrecht behandelt in dat jaar de Scholastiek; Van Dijk te Groningen Plato, Aristoteles en de Stoa en Chantepie aan de GU het scepticisme en agnosticisme.

Christelijke Archaeologie kwam ik in de cursus 1889 te Utrecht tegen, waar Kleyn "het tijdperk 180-600" behandelt. In 1910 geeft Van Veen, eveneens te Utrecht, "het kerkelijk leven in de eerste zes eeuwen van het Christendom"⁶.)

Alvorens toegelaten te worden tot het in twee delen af te leggen kandidaatsexamen, moest men een examen in de Hebreeuwse taal en in de Israëlitische oudheden afleggen, voor welke gelegenheid de faculteit versterkt werd met de letterenhoogleraar met die opdracht (deze leerstoelen zouden in 1936 opgeheven worden); in 1936 (S 367) wordt toegevoegd: "tenzij een der hoogleraren van de faculteit der godgeleerdheid met het geven van dit onderwijs is belast". Dit restant van het oude propedeutische examen uit 1815 zou nog enige tijd blijven bestaan. In het Statuut van 1921 is het gedefiniëerd als "wijsgerige inleiding tot de godsdienstwetenschap, de hebreeuwse taal en de Israëlitische oudheden". Nieuw is dan dat de student, desverkiezende, een extra examen kan afleggen in het nieuwtestamentisch Grieks, het patristisch Latijn, of in beide.

Het kandidaatsexamen bestaat volgens het Academisch Statuut 1877

uit twee delen, waarvan het eerste deel vier vakken omvat, te weten: a. geschiedenis der godsdiensten in het algemeen; b. geschiedenis der leer aangaande God; c. uitlegging oude testament (historische geschriften) en d. Israëlitische letterkunde in hare hoofdtrekken.

Het tweede deel omvat eveneens een viertal vakken: a. wijsbegeerte van de godsdienst; b. geschiedenis van het christendom; c. uitlegging nieuwe testament (historische geschriften) en d. oud-christelijke letterkunde in hare hoofdtrekken. De tussenruimte tussen de twee delen mag in het algemeen niet groter dan een jaar zijn en beide delen dienen aan dezelfde universiteit afgelegd te worden.

Over het (nieuwe) "kerkelijke voorbereidend examen" heb ik eerder al het een en ander vermeld: het omvatte de leerstellige en praktische vakken, alsmede onder andere geschiedenis der leerstellingen van de hervormde kerk, de zending en christelijke zedekunde. Maar dit examen zou pas na 1905 meer aux sérieux genomen worden. Over het proponentsexamen, dat trouwens geheel buiten dit kader valt, heb ik geen recente gegevens.

Het doctoraalexamen omvatte in 1877 vier vakken, namelijk: (a) uitlegging van vooraf opgegeven hoofdstukken uit het oude en nieuwe testament; (b) geschiedenis van de Israëlitische godsdienst; (c) geschiedenis van de leerstellingen van de christelijke godsdienst en (d) zedekunde.

De faculteit werd met dit programma vrijwel geheel een historisch-filologische faculteit, terwijl het anderszijds duidelijk is dat het programma van de faculteit en dat van de kerkelijke hoogleraren een aanzienlijke overlap vertoonde.

Volgens het nieuwe Statuut van 1921 werd het propedeutisch examen, zij het in enigszins andere formulering nog gehandhaafd, maar het kandidaatsexamen is dan niet meer in twee delen verdeeld. Het kandidaatsexamen omvat vijf vakken, namelijk: (a) geschiedenis van de godsdiensten in het algemeen; (b) ethiek; (c) uitlegging van de geschriften van het oude testament, overzicht van de Israëlitische letterkunde en godsdienst van Israël; (d) uitlegging van geschriften van het nieuwe testament en overzicht van de oud-christelijke letterkunde en (e) geschiedenis van het christendom.

Het verdwijnen van de twee gedeelten in het kandidaatsexamen hangt vermoedelijk samen met de introductie in het statuut van 1921

van "vrijstellende tentamens", hoewel dit soort tentamens niet door elke faculteit onmiddellijk ingevoerd werden. Voor 1921 had men onder "tentamen" een proefexamen over (een deel van) het examen verstaan, zonder dat dit een vrijstelling opleverde.

Het doctoraalexamen tenslotte, omvatte: (a) één van drie groepen vakken, namelijk de letterkundige (bijbelse), de historische (zonder godsdiensten in het algemeen), of de wijsgerige; (b) en (c) een tweetal keuzevakken, waarvan één uit de kandidaatsvakken en het andere vrij te kiezen onder goedkeuring van de faculteit (het systeem van keuzevakken werd in 1921 aan alle faculteiten ingevoerd).

In 1939 (S 377) verandert de omschrijving van het doctoraalexamen enigszins, aangezien de drie groepen vakken vijf groepen werden. De bijbelse groep wordt dan onderscheiden in een nieuw- en een oud-testamentische groep; de historische groep in de vakken ten aanzien van algemene godsdienstgeschiedenis en ten aanzien van de geschiedenis van het christendom en de christelijke leerstellingen; de wijsgerige groep werd niet gesplitst.

Uiteraard ben ik onbevoegd te oordelen over de werkbaarheid van het "compromis van 1876". Wel is duidelijk dat de duplex ordo, sinds het kandidaatsexamen met de tweefasenwet verdwenen is, welhaast moet leiden tot een extreem lange studieduur voor diegenen die een predikantschap ambiëren.

Maar ook wél tot oordelen bevoegden verschillen van mening over het compromis van 1876. Zo wenst Berkhof in 1954 in een nieuwe wet het onderricht van de staatshoogleraren weer minder "neutraal" te maken: alle onderwijs aan de theologische faculteiten dient volgens hem uit te gaan van de openbaring. Bakhuizen van den Brink daarentegen, beschouwt het compromis speciaal voor kerkelijk sterk verdeeld Nederland als een redelijke oplossing. Constructies zoals men die hier en daar in Duitsland vindt (een dubbelfaculteit van protestanten en katholieken), of in Frankrijk (veelal niet-universitaire seminaries) zijn voor ons land ongewenst. Kuyper vond de duplex ordo een onding; de Vrije Universiteit werd opgericht in hoofdzaak als reactie op de duplex ordo. Vermoedelijk golden soortgelijke overwegingen voor de stichting van de KUN.

3.4 PERIODE 1946-1980

Inleiding

"Toen nu evenwel de Generale Synode van de Nederlands Hervormde Kerk einde October 1946 niet bereid bleek de effectus ecclesiasticus eerst te verbinden aan een afgelegd doctoraalexamen en derhalve te vrezen stond, dat doorzetting van de uitwerking van het aanvankelijk herzieningsplan voor het theologisch hoger onderwijs tot ontvolking der theologische faculteiten zou leiden, heeft Sectie J zich genoodzaakt gezien zich tot een voorstel te beperken, dat slechts de bescheiden herziening bevat, waarvan hierboven reeds gesproken werd" (Rapport Staatscommissie 1949, blz. 224).

Er was kennelijk in 1949 op dit punt nog weinig veranderd sinds de dagen van Voetius. Sectie J onder voorzitterschap van professor Van Holk had trouwens niet geprobeerd het recht om de kerkelijke bevoegdheid te verlenen voor de faculteit terug te winnen (hetgeen professor Voetius in de zeventiende eeuw mislukt was), maar de Synode was slechts gevraagd in het vervolg uitsluitend doctorandi toe te laten tot de proponentsexamens, met opname van het "kerkelijk voorbereidend examen" in het doctoraalexamen. Zelfs dit voorstel ging de 1946-Synode te ver: volgens Sectie J dreigde de Synode in dat geval de gehele predikantsopleiding naar seminaries te verplaatsen en aldus de faculteiten te "ontvolken". Na de weigering van de Synode in 1876 en 1905 om de kerkelijke bevoegdheid door de (door de Synode zelf benoemde) kerkelijke hoogleraren te laten verlenen, volgde dus in 1946 de weigering de examens van de kerkelijke hoogleraren te combineren met die van de staatshoogleraren.

Deze 1946-uitspraak had tot gevolg dat de faculteiten niet alleen kweekscholen bleven zonder het recht de kerkelijke bevoegdheid te verlenen, maar ook dat de kerkelijke hoogleraren verder van de staatshoogleraren verwijderd werden. In feite zouden de kerkelijke hoogleraren na 1950 meer aansluiting vinden bij het in dat jaar ingestelde "leervicariaat" en het verplichte verblijf van drie maanden op het seminarie Hydepark te Doorn/Driebergen, dan bij het onderwijs van de staatshoogleraren.

Het exclusief hervormde karakter van de faculteiten aan de rijksuniversiteiten werd door het synodebesluit verder ondermijnd:

benoeming van staatshoogleraren met een andere dan hervormde achtergrond, behoefde niet meer op het verzet te stuiten dat professor Noordt zij in 1912 had moeten overwinnen. Het eerste voorstel Van Holk had een afzwakking van de duplex ordo ingehouden: de Synode wenste de duplex ordo juist te versterken. En zo heeft het 1946-besluit in oecumenisch opzicht een - misschien onverwachte - heilzame uitwerking gehad.

Het derde punt, waarmee ik dit deelt over godgeleerdheid begonnen ben, de tegenstelling tussen godsdienstwetenschap en godgeleerdheid, schijnt na 1946 verder op de achtergrond geraakt te zijn, een ontwikkeling die al na de eeuwwisseling ingezet was.

Kandidaats-, voorbereidende kerkelijk en proponentsexamen

Gezien de brochure uit 1946 van de hand van H. Kraemer en F.J. Pop, zijn geen van beide auteurs gelukkig met de vormgeving van de duplex ordo in de HO-wet. Hoewel professor Kraemer van mening is dat de hervormde kerk zich niet uit de universiteit moet terugtrekken in de richting van seminaries, is het volgens hem gewenst dat (1) godsdienstwetenschap wel tot de theologie blijft behoren, maar dat de historische openbaring Gods in Jezus Christus het verbindende middelpunt voor de faculteit moet zijn (blz. 13). Tevens (2) behoren noch de overheid noch de universiteit neutraal te zijn, maar positief-christelijk; en tenslotte (3) dienen de staats- en kerkelijke hoogleraren gelijkwaardig te zijn, evenals de door hen te doceren vakken.

Kraemer wenst een verplicht doctoraalexamen in twee delen, waarvan het eerste aan het eind van het vierde en het tweede aan het eind van het vijfde jaar; het zesde jaar zou dan door het kerkelijk voorbereidende examen afgesloten kunnen worden. Men kan volgens hem vijf groepen vakken onderscheiden, te weten: (1) de wetenschap aangaande het OT en NT, met inleiding, godsdienst van Israël en van het oer-christendom, exegese en theologica biblica; (2) de historische vakken, zoals kerkgeschiedenis (algemene en vaderlandse), zendingsgeschiedenis, dogmengeschiedenis; (3) godsdienstwetenschap (geschiedenis der antieke en levende godsdiensten, phaenomenologie van de godsdienst, wijsbegeerte van de godsdienst, godsdienstsociologie en

godsdienstpsychologie; (4) normerende vakken (dogmatiek, zendingswetenschap, ethiek); en (5) theologica practica (catechetiek, homiletiek, pastoraat, kerkelijke sociologie, kerken en symbolenkunde en oecumenica, toegepaste theologica biblica, kerkrecht). Kraemer meent dat een vervlechting van kerkelijke en staatsvakken beslist nodig is, maar het is opvallend dat hij het kerkelijk voorbereidend examen aan het eind der studie plaatst, zonder nadere aanduiding van de daartoe behorende vakken.

Ook is het opmerkelijk dat hij op blz. 16 vermeldt "de oplossing" lange tijd in een kerkelijk seminarie aan het eind der studie gezien te hebben, maar nu meer geneigd is tot besluit der theologische studie een verblijf op "Kerk en Wereld" gedurende drie maanden verplicht te stellen.

Ds. Pop is in dezelfde brochure eveneens nogal somber over de toenmalige studie-opzet: hij propageert een systematisch opgezette verdere studie "in de pastorie", een soort post-academisch onderwijs.

Het eerste voorstel van de commissie Van Holk (Staatscommissie 1949, blz. 224) omvatte een cursus van vijf jaar, waarbij het eerste deel van het doctoraalexamen (na het vierde jaar af te leggen), verplichte vakken zou omvatten en het tweede deel (een jaar later), specialisatiemogelijkheden. Het kerkelijk voorbereidend examen zou grotendeels opgenomen kunnen worden in dit doctoraalexamen. Dit voorstel bleek echter niet acceptabel voor de synode, zoals ik in de inleiding gememoreerd heb.

Het tweede voorstel Van Holk bracht weinig veranderingen: (1) aan het propedeutisch examen (Hebreeuws, archaeologie, wijsgerige inleiding) zou oud-christelijk Latijn of koine Grieks als examenvak toegevoegd worden; (2) het kandidaatsexamen zou in twee gedeelten afgenomen moeten worden - merkwaardig is dat de commissie vermeldt dat dit nu, in 1949, reeds een feit is - waarbij het eerste deel OT en godsdienst van Israël, kerkgeschiedenis, godsdienstgeschiedenis en phaenomenologie van de godsdienst zou omvatten en het tweede deel NT en oud-christelijke letterkunde, ethiek en wijsbegeerte van de godsdienst, dogmengeschiedenis; (3) het doctoraalexamen tenslotte, zou eveneens uit twee delen bestaan, waarbij het eerste deel drie gelijkwaardige verplichte vakken kent, namelijk bijbelwetenschap, wijsbegeerte van de godsdienst en kerk-, dogmen-, of vaderlandse kerkgeschiedenis; het tweede deel van het doctoraalexamen, dat na

het zesde jaar zou vallen omvat een hoofdvak met twee bijvakken. Het hoofdvak is te kiezen uit bijbelwetenschap, de historische groep, de systematische groep of de praktische groep.

Tevens wenst de commissie psychologie en sociologie door de kerken, niet door de faculteiten verplicht gesteld te zien en vraagt men wederzijdse inspraak bij de benoeming van kerkelijke en staats-hoogleraren.

Intussen werd de suggestie van professor Kraemer een verplicht verblijf van drie maanden na afloop van de studie in te stellen te Doorn/Driebergen in 1950 van kracht voor kandidaat-hervormde predikanten.

Het academisch statuut van 1963 laat de kandidaats- en doctoraalvakken echter gelijk aan die van 1921 en 1939; wel verdween het propedeutisch examen, zodat abiturienten gymnasium-alpha direct toelating tot het kandidaatsexamen verkregen. Maar de propedeutische vakken zullen voortaan in tentamens afgenomen zijn.

De wijziging van het academisch statuut van 1982 (S 318) tenslotte, heeft door het wegvallen van het kandidaatsexamen en de invoering van een nieuw propedeutisch examen tengevolge van de twee-fasenwet, ingrijpende gevolgen voor het studieprogramma aan de theologische faculteiten gehad: het doctoraalexamen moest nu wel verplicht worden voor de toegang tot de kerkelijke examens.

Het propedeutisch examen (nieuwe stijl; art. 128) omvat een inleiding tot de theologische wetenschappen en tot de wijsbegeerte met Hebreeuwse taal- en letterkunde en met Hellenistisch Grieks.

Het doctoraalexamen (art. 129) omvat: (a) 1. bijbelse vakken: uitlegging van geschriften van het OT, overzicht van de Israëlitische letterkunde en van de godsdienst van Israël, uitlegging van geschriften van het NT en een overzicht van de vroegchristelijke letterkunde; 2. geschiedenis van het christendom; 3. ethiek en wijsbegeerte van de godsdienst; 4. geschiedenis van de godsdiensten in het algemeen en vergelijkende godsdienstwetenschap; 5. godsdienstsociologie, -psychologie, -pedagogiek en -didactiek. (b) Eén of meer nader te bestuderen onderdelen van de onder (a) genoemde vakken en (c) één of meer keuzevakken.

Kerkelijke vakken en proponentsexamen zullen dus na het doctoraal-examen komen te liggen.

De faculteiten als (hervormde) kweekscholen, na 1946

Door de tweefasenwet werd het onmogelijk het kandidaatsexamen als toelatingseis voor de kerkelijke examens te handhaven: zo werd een eeuwenlange ergernis voor de faculteiten weggenomen door een stuk wetgeving en niet door een synodebesluit. Men is nu genoodzaakt, wil de opleiding tot hervormd predikant niet extreem lang worden, de kerkelijke eisen te matigen. Of dat zal gebeuren, is uiteraard nu

(1984) nog onduidelijk.

Maar ook de functie van de theologische faculteiten als exclusieve hervormde kweekscholen werd in de naoorlogse periode uitgehouden. De speciale constructie van de godgeleerde faculteit aan de GU heb ik boven al geschetst: hier kwam in 1876 een samenwerking tot stand tussen de opleidingen tot doopsgezind en luthers predikant; van 1882 tot 1893 zou hier een opleiding tot hervormd predikant toegevoegd worden, die in 1946 hersteld werd. Het remonstrants seminarium werd in 1878 verbonden aan de Leidse faculteit.

In 1948 (S 318) krijgt de Sint-Radboudstichting toestemming een bijzondere leerstoel te vestigen bij de theologische faculteit aan de RUU; in 1957 (S 471) zou de Evangelische Broedergemeente (Hernhutters) volgen. Ook de unie van baptistengemeenten, de vrije evangelische gemeenten en de oud-katholieken sloten overeenkomsten met de theologische faculteit te Utrecht.

Een belangrijke ontwikkeling vond plaats in de jaren 1960/1970 ten aanzien van de rooms-katholieke seminaries. De vele klein- en groot-seminaries (De Vries schat dat er omstreeks 1963 in ons land nog 32 "philosophica" met tweejarige opleidingen en 30 "theologica" met vierjarige priesteropleidingen bestonden; 1981, blz. 179), verdwenen vrij plotseling: de klein-seminaria werden opgeheven of omgezet in middelbare scholen en de groot-seminaria - op Rolduc te Kerkrade na - gesloten. In plaats van de groot-seminaria stichtte men een viertal theologische hogescholen te Amsterdam, Heerlen, Tilburg en Utrecht, naast de theologische faculteit te Nijmegen.

De Katholieke Theologische Hogeschool te Utrecht kreeg een samenwerkingsverband met de theologische faculteit aldaar, terwijl de Katholieke Theologische Hogeschool te Amsterdam streeft naar

nauwe samenwerking met de theologische faculteiten van de GU en de VU (Inlichtingen over theologische opleidingen; 1980).

Trouwens, ook de Sint-Radboudstichting werd in 1961 vervangen door de Stichting Katholieke Universiteit; de nieuwe Sint-Radboudstichting (1962) kreeg geen bemoeienis meer met de KUN, maar uitsluitend met de bijzondere leerstoelen en de subsidiëring van katholieke studentenorganisaties.

In 1968 tenslotte werd de Sint-Radboudstichting "geseculariseerd" en herdoopt tot Radboudstichting Wetenschappelijk Onderwijsfonds (Van Voorst van Beest; 1980).

Het heeft nauwelijks zin om de studieprogramma's van de diverse kerkelijke opleidingen hier te vermelden. Bij de protestantse opleidingen en de kweekschool der oud-katholieken wordt het onderricht van de staatshoogleraren gevolgd door, wat betreft de hervormde kerk, een kerkelijk examen - waarbij ingesloten leervicariaat en Theologisch Seminarium te Doorn/Driebergen - na circa anderhalf jaar; wat betreft het proponentsexamen der evangelisch-lutherse kerk, de doopsgezinde sociëteit en de remonstrantse broederschap één jaar; evenals het kerkelijk examen van de bond van vrije evangelische gemeenten circa één jaar. De duplex ordo schijnt na honderd jaar voor meerdere kerkgenootschappen aanvaardbaar. Studenten van de Katholieke Hogeschool te Utrecht kunnen een aantal colleges aan de faculteit volgen, terwijl docenten aan deze hogeschool colleges aan de faculteit geven.

Ook zijn de "staatshoogleraren" niet meer altijd lidmaat van de hervormde kerk; vermoedelijk was de eerste niet-hervormde staatshoogleraar professor Noordt zij, die in 1912 te Utrecht benoemd werd (uiteraard afgezien van de bijzondere situatie aan de GU). Na de tweede wereldoorlog zou de benoeming van niet-hervormde "staatshoogleraren" minder problemen veroorzaken, hoewel minister Heemskerck's uitspraak van 11 augustus 1875 tegenover enkele Synodeleden en de hoogleraren Scholten en Beets, dat de regering bij de duplex ordo, en niet de Synode, bepaalde wie tot staatshoogleraar benoemd zou worden, gerealiseerd was. De regering zou tegen de wensen van de Synode in, een rooms priester, een jood, een materialist of atheïst kunnen benoemen (De Jong, 1967; blz. 321). Maar benoemingsprocedures verlopen thans ook op een wat andere manier dan in 1876.

Godgeleerdheid, godsdienstwetenschap en onkerkelijkheid

In de meeste kerkgenootschappen schijnt men van mening te zijn dat de ambtsdragers een academische opleiding behoeven. Dat impliceert dat de studenten kennismaken met wetenschappelijk onderzoek, ook ten aanzien van de bijbel. Een universitaire studie in de theologie, zoals Kuyper zich die voorstelde, uitgaande van een specifieke interpretatie van de openbaring en met weglating van de belangrijkste resultaten van het bijbelonderzoek, lijkt nu niet meer mogelijk. Professor Augustijn (1969; blz. 30 en 107) betoogt dat Kuyper destijds in zijn verlangen naar absolute zekerheid, het probleem van de bijbelkritiek niet aandurfde (conform Veenhof, 1980; blz. 51). Blijkbaar heeft het Kuyperiaanse standpunt aan de VU tot aan de tweede wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld, één van de redenen waarom de gereformeerden in een isolement temidden van de andere protestanten terechtkwamen (Berkouwer, z.j. (1938)). Maar ook Berkouwer schijnt zijn standpunt herzien te hebben: "het schriftvraagstuk vind ik achteraf toch moeilijker dan ik vroeger dacht" (Berkouwer 1965; geciteerd door Veenhof).

Augustijn geeft aan dat Kuyper's bijbelopvatting tot aan de tweede wereldoorlog in gereformeerde kring overheerste en dat die opvatting na 1950 aan kracht inboette. Voeg daarbij de moeilijkheden die de VU van het begin af aan gehad heeft om de verschillende andere wetenschappen in gereformeerd-christelijke zin te funderen (Wieringa, 1980), dan wordt het duidelijk dat de tegenwoordige gereformeerden hun geïsoleerde opstelling prijsgegeven hebben. Vermoedelijk zijn soortgelijke veranderingen - hoewel ik daarover geen gegevens heb - in de naoorlogse periode te Kampen en te Apeldoorn opgetreden.

Daarbij blijft het uiteraard de vraag in hoeverre zulke gewijzigde opvattingen ook buiten de VU en de hogescholen aangetroffen worden. Kellett (1933/1962), blz. 210) beweerde immers al:

"Within the same Church there are always the learned and the unlearned and the creed of the one is never the same as the creed of the other".

Hoe de situatie in de naoorlogse katholieke kerk is, weet ik niet. Berkouwer schreef in 1938 dat de katholieken in die tijd grote

overeenkomst vertoonden met de gereformeerden inzake bijbelkritiek. Zo had men in 1878 in Frankrijk een Institut Catholique opgericht ter bestrijding van de methoden der bijbelkritici, maar concessies ten aanzien van de medewerkers van dit instituut - die een andere richting opgingen - moesten al snel gedaan worden. Ook had paus Leo XIII in 1893 beweerd dat de bijbelschrijvers zich uitdrukten naar de taal en de gewoonte van de tijd waarin zij leefden (Berkouwer; blz. 182/183), een bekende uitspraak in protestantse kring.

Het is echter opvallend dat Berkouwer nog in 1938 de verklaring voor een Kuyperiaanse bijbelopvatting als "behoefte aan vastheid" (blz. 216) bestrijdt, een opvatting die de VU-theoloog Augustijn blijkbaar in 1969 accepteert.

Intussen lijkt het belangrijkste probleem voor de theologische faculteiten, inclusief de faculteit aan de VU, niet meer te liggen in de tegenstelling tussen godgeleerdheid en godsdienstwetenschap: kennelijk is men aan alle faculteiten van mening dat de predikantsopleiding beide aspecten dient te omvatten. Wel is er van tijd tot tijd van hervormde kant een pleidooi geleverd (Kraemer/Pop, 1946; Berkhof 1954) om ook het onderwijs van de "staatshoogleraren" meer op een positief-christelijk standpunt te funderen (en niet op dat van het gereformeerd-protestantisme), maar zulke standpunten zijn kennelijk niet algemeen aanvaard. In elk geval is Bakhuizen van den Brink, in zijn antwoord op het betoog van Berkhof, niet ongelukkig met de scheiding tussen staats- en kerkelijke vakken in dit verdeelde land.

Kuyper had "in zijn verlangen naar absolute zekerheid" bijbelkritiek verworpen, omdat zulke kritiek tot onkerkelijkheid zou leiden. Daarom leerde Kuyper dat hoogstens een "organische" (waarin het accent op de bijbel als geheel valt en details, bijvoorbeeld door vertaalfouten, aanvechtbaar zijn) interpretatie toelaatbaar was; volgens Augustijn bleef Kuyper zelf echter voortdurend steken in een mechanische (letterlijke) interpretatie. Maar de kernvraag is of Kuyper's drie punten (1881; blz. 6) tegen de aanvaarding van bijbelkritiek, namelijk: (1) het rukt de delen der theologie uit hun verband; (2) het stelt er iets voor in de plaats dat geen theologie is en (3) het moet uitlopen op vernietiging van de theologie, wel hout snijden. Het is natuurlijk dwaasheid om (1881; blz. 7) in plaats van

de schepping een verhaal over geologie te geven, of alvorens de incarnatie te behandelen een inleiding over fysiologie of gynecologie te houden. En evenzeer lijkt het absurd te veronderstellen dat door het onderricht in Semitische letterkunde, volkenkunde (wetenschap der godsdiensten), psychologie (godsdienstig gevoel) en wijsbegeerte van de godsdienst de theologie plotseling zou veranderen van wetenschap van God in wetenschap van de godsdienst (1881; blz. 7).

In onze tijd schijnt de onkerkelijkheid en misschien het agnosticisme op grote schaal verbreid te zijn. Maar als gevolg van de bijbelkritiek? Het lijkt bijzonder onwaarschijnlijk.

3.5 ERKENNING EN FINANCIERING

Veranderingen in 1963, 1970 en 1973

Het hoeft na bovenstaande schets geen betoog meer dat erkenning en financiering van de vele kerkelijke opleidingen door de staat al sinds 1815 een onopgelost probleem is. In het Organiek Besluit van dat jaar was bepaald dat de theologische faculteiten aan de drie rijksuniversiteiten bedoeld zouden blijven voor de opleiding van Hervormde predikanten en dat de katholieke, lutherse, doopsgezinde en remonstrantse seminaria afzonderlijk gesubsidieerd (niet gefinancierd) zouden worden (of voorzover dat al gebeurde: zouden blijven). Naderhand blijkt echter dat ook andere dan de bovengenoemde seminaries subsidie ontvangen, terwijl bijvoorbeeld het doopsgezind seminarium van subsidie af kon zien, ten gevolge van de financiële toestand waarin dit kerkgenootschap verkeerde.

Deze onduidelijke structuur, waarin bepaalde seminaria gesubsidieerd werden met wisselende bedragen, en andere niet, terwijl sommige kweekscholen met de faculteit samenwerkten en andere geheel los van de faculteit opereerden, werd nog ondoorzichtiger toen bij de wet van 27 juni 1963 (S 288) de theologische faculteiten aan de VU en aan de KUN door de staat erkend en gefinancierd werden. Hoewel het hier nog geen 100% bekostiging betrof, aangezien de bijzondere instellingen pas bij de wet van 30 september 1970 (S 494) financieel gelijkgesteld werden met de rijksinstellingen, schiep de overgang van subsidiëring naar bekostiging toch een aantal problemen.

De staat had sinds 1905 voorwaarden gesteld aan de bijzondere instellingen die voor erkenning (en subsidiëring) van bepaalde opleidingen in aanmerking wensten te komen⁷. Maar beide theologische faculteiten aan de bijzondere instellingen hadden, anders dan de niet-theologische faculteiten, geen behoefte gehad aan erkenning van de diploma's door de staat: theologiestudenten wensden in het algemeen geen maatschappelijke, maar een kerkelijke bevoegdheid te verwerven en daarvoor is erkenning door de staat niet nodig. Hoogstens zou de onderwijsbevoegdheid van enig belang kunnen zijn. De diploma's van beide faculteiten waren dus tot 1963 niet erkend (of "aangewezen", zoals erkenning in de wet genoemd wordt), dat wil zeggen

dat er gelijke rechten aan verbonden waren als die aan de overeenkomstige diploma's van de rijksinstellingen. Intussen was wel de verlening van de doctorsgraad door niet-aangewezen kerkelijke opleidingen in de WWO (overgangsbepalingen) veilig gesteld (deze graad werd in 1960 voor het eerst "beschermd").

Hoewel de voorwaarden voor erkenning en die voor bekostiging niet precies dezelfde zijn, ligt het voor de hand dat in beide gevallen het curriculum aan bepaalde criteria behoort te voldoen. Eén van de voorwaarden voor de niet-theologische faculteiten aan de bijzondere instellingen was geweest dat het leerplan volgens de voorschriften van het Academisch Statuut ingericht zou worden. Juist dit punt leverde onoverkomelijke moeilijkheden op voor de theologische faculteiten. Een belangrijk verschilpunt tussen de theologische faculteiten aan de rijksinstellingen en die aan de bijzondere universiteiten was dat de leerstellige vakken in het programma van de rijksinstellingen niet voorkwamen, terwijl de bijzondere faculteiten deze vakken over het hele studieprogramma spreidden.

De "oplossing" van minister Cals hield in, dat, als de kerkgenootschappen overtuigd zijn van de deugdelijkheid der opleidingen, de staat geen aanvullende eisen - bijvoorbeeld overeenstemming met het Academisch Statuut - meer zou behoeven te stellen. Men kan zich daarbij afvragen of alleen maatschappelijke groeperingen die zich in de kerkgenootschappen verenigd hebben, in aanmerking komen voor het recht van toetsing van de leerplannen namens de staat. Deze technisch juridische kwestie wil ik hier laten rusten.

Het vervolg van dit verhaal zet in met het jaar 1968, als op advies van een Commissie voor de Kredieten men ertoe overgaat een aantal niet aangewezen kerkelijke opleidingen te financieren via de jaarlijkse begroting (Donner, blz. 80 en 142). Deze merkwaardige constructie leidde in 1973 (S 432) tot een wetswijziging, waarbij ook andere theologische opleidingen dan die aan de beide bijzondere instellingen "aangewezen" konden worden, met gelijke rechten ten aanzien van de verleende doctoraten (en andere getuigschriften) als de diploma's van de rijksinstellingen (strict genomen is dat uiteraard onmogelijk, aangezien de diploma's die door de rijksinstellingen verleend worden, een ander karakter dragen). Zoals ik al elders vermeld heb, maakten de vier nieuwe Katholieke theologische hogescholen, de beide instellingen te Kampen en die te Apeldoorn van

deze regeling gebruik. Eenzelfde souplesse ten aanzien van de eisen van deugdelijkheid als bij de theologische faculteiten van de VU en de KUN gehanteerd werd, kon hier een rol spelen.

Toch is de kwestie van erkenning en financiering van kerkelijke opleidingen door de staat hiermee niet opgelost. Sinds de begroting van 1976 (Kamerstuk 14100 VIII, nr. 2: memorie van toelichting) voert men de bekostigingsbesluiten onder twee artikelen op, getiteld: Opleidingen vanwege de kerkgenootschappen en Niet-universitaire theologische opleidingen. Onder het eerste artikel zijn vermeld de opleidingen der hervormden, lutherssen, remonstranten, doopsgezinden, baptisten, vrije evangelische gemeenten, oud-katholieken en het Nederlands Israëlitisch kerkgenootschap. Onder het tweede artikel vindt men de vier katholieke hogescholen, één der opleidingen te Kampen (niet die van de vrijgemaakten), en de hogeschool te Apeldoorn (voor 48% van de begroting van die instelling). Wat de feitelijke bedragen betreft, namen de vier katholieke hogescholen in 1979 ruim twintig miljoen gulden voor hun rekening, de hogeschool te Kampen 6% miljoen en de hogeschool te Apeldoorn een half miljoen (de hogeschool vrijgemaakt te Kampen kent geen overheidssteun). In de eerste categorie ontving de hervormde kerk in 1979 bijna twee miljoen (inclusief het in 1950 gestichte seminarium te Driebergen), de lutherse en Israëlitische kerken elk anderhalve ton en de overige kerkgenootschappen ieder 80 duizend gulden.

Enkele recente kwesties

Het is wellicht in dit kader van belang de berekeningen (notitie dd. 15 juni 1983) van het amsterdamse faculteitsbestuur (GU), naar aanleiding van het voornemen van de minister van 17 mei 1983, de betreffende faculteit op te heffen (dat intussen weer teruggenomen is), verkort weer te geven. Deze faculteit is trouwens geregeld met opheffing bedreigd: ik noem slechts 1893 en 1927 (zie Onderwijsverslagen).

Volgens het betreffende faculteitsbestuur ging in 1983 van de in totaal 60 miljoen gulden die het theologisch onderwijs uit de nationale middelen ontvangt, ca. 18 miljoen gulden naar het openbaar theologisch onderwijs (inclusief de 3,4 miljoen voor de kerkelijke

opleidingen) en bijna 42 miljoen naar het bijzonder onderwijs, waarvan ruim 27 miljoen naar de vijf katholieke instellingen (Nijmegen en de vier katholieke hogescholen).

De resterende ruim 14 miljoen komt ten goede aan de VU, de hogeschool te Kampen 1854 en de Apeldoornse hogeschool. De laatste instelling wordt voor 48% gesubsidieerd, terwijl de in 1946 opgerichte hogeschool vrijgemaakt eveneens te Kampen, in het geheel geen belastinggelden ontvangt.

Het aantal ingeschreven theologiestudenten bedroeg, volgens dezelfde notitie, op 1 januari 1983 te Leiden 200, te Groningen 208, te Utrecht 600, aan de GU 210, aan de KUN 250 en aan de VU 350. De vier katholieke hogescholen telden 995 studenten en de twee gereformeerde hogescholen (exclusief de hogeschool vrijgemaakt) gezamenlijk 548 studenten.

De opleiding van een theologiestudent blijkt vervolgens, als men de jaarlijkse rijksbijdrage deelt door het aantal ingeschreven studenten, vooral aan de katholieke instellingen nogal duur te zijn (aan de KUN 25.600 gulden per jaar per student, tegen bijna 15.000 gulden aan de openbare faculteiten). Uiteraard is die uitkomst grotendeels het gevolg van de verhouding tussen het aantal personeelsleden en studenten.

Op deze bekostigingsperikelen wil ik verder niet ingaan: men zou bijvoorbeeld ook het gemiddeld aantal afgestudeerden over een paar jaar, de gemiddelde studieduur of zelfs het aantal beschikbare kerkelijke functies (numerus clausus) in de berekeningen kunnen betrekken. Ook is het wetenschappelijk onderzoek buiten beschouwing gebleven: het is toch moeilijk aan te nemen dat de personeelsleden vrijwel uitsluitend een onderwijstaak hebben.

De financiering van de instellingen voor wetenschappelijk onderwijs, waaronder ook de theologische faculteiten en hogescholen, is een politieke kwestie: indien regering en parlement menen dat er meer of minder geld in de katholieke dan in de protestantse of openbare opleidingen gestoken moet worden, behoren daarvoor argumenten aangedragen te worden. Financiering van het godgeleerd onderwijs aan universiteiten en hogescholen moet in breder verband dan hier mogelijk is, besproken worden, nl. in het kader van de grondslag van de financiering van het gehele wetenschappelijk onderwijs.

Meer van belang voor de faculteiten is in dit kader de toenemende onkerkelijkheid. Doorn en Bommeljé (1983) rapporteerden onlangs over een telefonische enquête onder 20.000 personen in 1982, uitgevoerd in opdracht van het Humanistisch Verbond. Feitelijke gegevens levert deze enquête alleen op voor de hervormde, gereformeerde en katholieke kerken. De tabellen en berekeningen ten aanzien van de rubriek "overige kerkgenootschappen" zijn, evenals in de publicatie van Oudhof en Beets (1982) zinloos voor ons doel. Op de uitkomsten van dit soort onderzoek behoeft ik hier niet in te gaan, aangezien de trend bekend is.

Welke invloed de toenemende onkerkelijkheid op de werkgelegenheid van theologen zal hebben, is echter niet zo eenvoudig te schatten. Wel is duidelijk dat het aantal predikantenplaatsen de laatste 50 jaar bij lange na niet gelijke tred gehouden heeft met de bevolkingstoename, hoewel vermoedelijk het aantal predikanten met een bijzondere opdracht sterk toegenomen zal zijn. Ook de onderwijsbevoegdheid voor theologen is inmiddels - sinds 1960 - een grotere rol gaan spelen.

Uit het rapport van de commissie Limburg uit 1936 (geciteerd als "De toekomst der academisch gegradueerden"), dat, voorzover het de protestantse theologie betreft, gebaseerd is op Van Alpen's Handboek uit 1934, blijkt dat de hervormde kerk toen 1682 plaatsen kende, waarvan 320 vacant. Op 1 januari 1982 telde men in de betreffende editie van datzelfde handboek 1775 plaatsen, waarvan 342 vacant. In de studie uit 1936 wordt daarbij aangetekend dat een groot deel van de vacante plaatsen niet meer bezet zal worden, een opmerking die vermoedelijk in onze tijd evenzeer geldig is.

De gereformeerde kerken hebben sinds 1933 het aantal plaatsen uitgebreid van ruim 800 tot ruim 1100 (inclusief vacante plaatsen), terwijl voor de doopsgezinde broederschap die getallen 114 en 110(!) bedragen, voor de lutherse kerk 66 tegen 70 en voor de remonstranten 31 tegen 41.

Ten aanzien van de katholieke kerk ontbreken mij vergelijkende gegevens; maar gezien het artikel van professor De Groot (Rooms-Katholieke Kerk) in de Winkler Prins Encyclopedie zevende druk en de gegevens van Doorn en Bommeljé uit 1982, lijkt de situatie aldaar niet veel beter.

Nu behoort uiteraard het aantal plaatsen en de vervangingsbe-

hoeft niet afgezet te worden tegen de bevolkingstoename, maar tegen het aantal studenten. Ik heb deze berekeningen niet uitgevoerd, vooral omdat mij gegevens ontbreken over de vraag naar predikanten en priesters met bijzondere opdrachten. De bruikbaarheid van een doctoraaldiploma theologie in andere functies dan voor het traditionele ambt van predikant of pastoor zal immers van doorslaggevende betekenis zijn voor de toekomst van de theologische faculteiten en hogescholen. Het lijkt in dit opzicht waarschijnlijk dat de duplex ordo een zinnige constructie geweest is.

3.6 SLOTOPMERKINGEN

De theologische faculteiten en hogescholen zijn in eerste instantie opleidingen geweest voor de ambten in de verschillende kerken. Daardoor is het lot van de faculteiten nauw verweven met de ontwikkelingen in die kerken.

In het begin van de negentiende eeuw overheerste in de hervormde kerk, die toen het grootste kerkgenootschap in ons land was, het zogenaamde supranaturalisme, volgens welke stroming theologische opvattingen zich van tijd tot tijd aanpassen aan de maatschappelijke situatie. Dit supranaturalisme zou aanvankelijk verdrongen worden door de Groningse School, die het accent op een praktisch christendom legde en in het laatste kwart van de eeuw door de "vrijzinnige opvattingen". Tenslotte wordt de wat meer orthodoxe "ethische richting" overheersend aan de faculteiten. Dat laatste gebeurt omstreeks de eeuwwisseling.

Naast deze officiële richtingen bestond er tenminste vanaf 1815 een orthodoxe richting, die echter niet aan de faculteiten vertegenwoordigd was (Réveil, afgescheidenen en later gereformeerden). Deze orthodoxe stroming stichtte in 1854 een kerkelijke kweekschool te Kampen en in 1880 de Vrije Universiteit.

Het is merkwaardig dat de orthodoxe richtingen, waartoe ik ook de ethici reken, in het laatste kwart van de negentiende eeuw, ondanks het gezamenlijk verzet tegen Groningers en moderneren, niet tot een fusie zijn gekomen. Abraham Kuyper heeft in dit opzicht waarschijnlijk een zeer belangrijke rol gespeeld.

De oudere dissidenten (doopsgezinden, remonstranten, lutheranen en ook de joden) verloren langzamerhand aan aanhang, zij het dat het verlies - met uitzondering van de doopsgezinden die al eerder terugliepen - vooral in onze eeuw optrad. In het laatste kwart van de vorige eeuw en in onze tijd ontstonden echter weer nieuwe dissidente gemeenschappen.

De katholieke kerk had ons land voor 1853 als missiegebied beschouwd, en bleef aanvankelijk groeien, vooral na 1853. Sinds 1930 was de katholieke kerk groter dan het hervormde kerkgenootschap. Met de inzet - sinds 1960 - van de teruggang van de katholieke kerk reduceert men het systeem van seminaries tot een viertal theologische

hogescholen (afgezien van de faculteit te Nijmegen), die in toenemende mate samenwerking zoeken met de protestantse faculteiten.

BIJLAGE

Selectieve Kroniek.

- 1815 In het Organiek Besluit worden de drie faculteiten omschreven als kweekscholen voor het hervormde kerkgenootschap. Kweekscholen van andere kerkgenootschappen worden, of blijven, gesubsidieerd. Het OB kent examen- en testimoniumvakken. Hoogleraren worden benoemd in faculteit, zonder persoonlijke leeropdracht.
- 1825-1830 De regering tracht de rooms-katholieke seminaries onder staatscontrole te brengen, maar deze poging mislukt. De kwestie is één der aanleidingen voor de Belgische afscheiding.
- 1820-1831 Theologiestudenten vrijgesteld van betaling van collegegeld. De theologiehoogleraren ontvangen een extra toelage in verband met derving van de collegegelden.
- 1826 Invoering, ook voor theologen, van de "klein-mathesis" in de propedeuse.
- 1831 Landhuishoudkunde verdwijnt als testimoniumvak, dat voorwaarde is voor toelating tot de proponentsexamens; het vak blijft verplicht voor de (weinige) doctoraalstudenten.
- 1830-1850 Orthodoxe stromingen in de hervormde kerk scheiden zich af (1834) en stichten een Theologische School te Kampen in 1854.
- 1849 Opzoomer bepleit opheffing van de godgeleerde faculteiten.
- 1850-1900 Verwarring in de hervormde kerk door bijbelkritiek, vooral vanuit de leidse faculteit.

- 1868-1876 Verschillende ontwerp-wetten hoger onderwijs, waarin nu eens de godgeleerde faculteiten geschrapt, dan weer omgezet in studierichtingen binnen letteren. Ook "meesterschappen", naar de suggestie van de staatscommissie 1849, voor alle faculteiten.
- 1876 Minister Heemskerk loodst de eerste - sterk gewijzigde - ontwerp-wet hoger onderwijs door parlement. Faculteiten worden godsdienstwetenschappelijke faculteiten, maar behouden oude naam "godgeleerdheid". Duplex ordo: staats- en kerkelijke vakken, de laatste verzorgd door "kerkelijke hoogleraren", vanwege de hervormde synode. De synode handhaaft proponentsexamens. De (nieuwe) GU te Amsterdam krijgt een faculteit voor doopsgezinde, lutherse en (later) hervormde opleidingen. Remonstrants seminarium naar Leiden (1873). Eerste leerstoelen in Europa "geschiedenis der godsdiensten in het algemeen". Testimoniumvakken afgeschaft. Hoogleraren persoonlijke leeropdrachten.
- 1877 Een "examenen promotiereglement" ontstaat op grond van de wet bij algemene maatregel van bestuur (later: academisch statuut).
- 1880 Kuyper c.s. stichten de VU; hervormde synode laat VU-abituriënten echter niet toe tot proponentsexamens. In 1886 neder-Duits Gereformeerde Kerk, in 1892 fusie met afgescheidenen uit 1834 tot gereformeerde kerken in Nederland: dan twee theologie-opleidingen, namelijk te Kampen en de VU. Een deel der afgescheidenen weigert fusie: christelijk gereformeerde Kerken, met in 1894 een eigen theologische school te Den Haag, in 1919 naar Apeldoorn verplaatst.
- 1900 Langzamerhand meer invloed van "ethische stroming" (Chantepie de la Saussaye Sr. en Gunning) aan de faculteiten. Vrijzinnigen raken wat op de achtergrond.

- 1905 Belangrijke wetswijziging verkregen - na vele problemen - door minister Kuiper: bijzondere leerstoelen worden mogelijk; bijzondere en kerkelijke hoogleraren kunnen adviserend lid van de faculteit worden; diploma's van bijzondere instellingen (VU) kunnen door de staat "erkend" worden.
Oprichting Sint-Radboudstichting ter bevordering van RK-universiteit, als gevolg van wetswijziging; maar voorlopig alleen bijzondere leerstoelen.
- 1912 Eerste niet-hervormde "staatshoogleraar" aan RUU (afgezien van de GU).
- 1914-1940 Groot aantal bijzondere leerstoelen, ook bij godgeleerde faculteiten en niet alleen meer voor "geestelijke stromingen", maar ook voor wetenschappelijke specialisaties.
- 1921 Nieuw academisch statuut: wijzigingen in de programma's, onder andere door invoering van "vrijstellende tentamens" en keuzevakken.
- 1923 Oprichting rooms-katholieke universiteit te Nijmegen (in 1968 Katholieke Universiteit Nijmegen) met godgeleerde faculteit, door Sint-Radboudstichting.
- 1948 Sint-Radboudstichting krijgt voor het eerst bijzondere leerstoel bij godgeleerde faculteit aan rijksinstelling (te Utrecht).
- 1950 Hervormde Synode stelt "leervicariaat" in, alsmede seminarium te Doorn/Driebergen.
- 1952, 1956, Subsidieverhoging bijzonder hoger onderwijs; godgeleerde
- 1960 faculteiten aan VU en KUN worden echter niet gesubsidieerd.

- 1952 Wetsontwerp Hoger Onderwijs; 1960 Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs.
- 1961 Speciale "Stichting Katholieke Universiteit". De Sint-Radboudstichting wordt in 1962 heropgericht ten behoeve van bijzondere leerstoelen en subsidiering katholieke studentenorganisaties. In 1968 omzetting in "Radboudstichting wetenschappelijk Onderwijsfonds".
- 1963 Nieuw Academisch Statuut. Godgeleerde faculteiten VU en KUN nu gesubsidieerd.
- 1970 Volledige bekostiging bijzonder wetenschappelijk onderwijs, inclusief godgeleerde faculteiten.
- 1960-1970 Sterke toename onkerkelijkheid. Opheffing rooms-katholieke seminaries, behalve Rolduc en oprichting van vier katholieke theologische hogescholen, naast de KUN-faculteit.
- 1973 Instellingen voor theologisch hoger onderwijs kunnen "aangewezen" en volledig bekostigd worden. De vier nieuwe KTH's maken hiervan gebruik, evenals Kampen en Apeldoorn (de laatste voor 48%). Kampen-Vrijgemaakt wenst geen subsidie te ontvangen.
- 1980 Ontwerpwet op het wetenschappelijk onderwijs (WVO 1981).
- 1981 Tweefasenwet.
- 1982 Nieuw Academisch Statuut.
- 1983 Sterk gewijzigde ontwerpwet wetenschappelijk onderwijs (WVO 1984). Theologische faculteit aan GU bedreigd met opheffing.

Noten

1. Volgens H. Kuyper (blz. 51) hadden ongeveer de helft van alle latijnse scholen één of meer hoogleraren aangesteld. Professor Frijhoff schrijft mij dat het systeem van losse hoofleraren eerder een restant dan de aanzet van sommige athenea was.
2. Tot het eind van de zeventiende eeuw werden ook personen (de zogenaamde Duytsche Clercken) tot de proponentsexamens toegelaten, die noch aan een atheneum, noch aan een hogeschool gestudeerd hadden. (H. Kuyper, blz. 399-422).
3. Het idee van een theologische dubbelfaculteit was vermoedelijk uit Duitsland overgenomen.
4. H. Kuyper (1891; blz. 370-377) vond dat lange tijd voor het proponentsexamen vereist was: (1) een testimonium van universiteit of illustere school; (2) een testimonium van de kerkeraad; (3) een examen over Grieks en Latijn aan de hand van capita uit het Oude en Nieuwe Testament; over kennis en bestrijding van ketterijen, met name joodse, paapse, sociniaanse, arminiaanse dolingen (later ook Bekker, Roëll en de Verlichters); (4) een korte predikatie; (5) ondertekening van de formulieren van enigheid, en later die over veroordeling der ketterij; (6) de eed betreffende de simonie.
 N.B.: Nog in 1793 vroeg de Utrechtse synode erkenning van de Goddelijkheid van de Heilige Schrift; de echtheid van de meest betwiste bijbelboeken; eeuwigheid der straffen en bestrijding van de opvatting dat Christus en de Apostelen zich hier en daar geschikt zouden hebben naar de heersende volksbegrippen. Muntinghe was al in 1780 hoogleraar te Harderwijk geworden!
5. Hoewel Kuyper van tijd tot tijd een "organische" tegenover een "mechanische" (naar de letter) verklaring verdedigde.
6. Deze gegevens zijn uit de Onderwijsverslagen van de betreffende jaren afkomstig.

7. In de WWO-1960 was de erkenning per opleiding voor de oudere bijzondere instellingen komen te vervallen (zie Deel I: De Wetgeving). De theologische faculteiten aan de VU en de KUN vielen echter buiten die regeling.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Aken, L.J.N.K. van, De Remonstrantse broederschap in verleden en heden. Arnhem, 1947.

Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek 1982. Uitgave C. de Boer N.V. Hilversum.

Augustijn, C., 'Kuypers rede over de hedendaagsche schriftcritiek in haar historische context'. In: Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, 69, (1969), blz. 18-31 en 81-108.

Bakel, H.A. van, 'De godgeleerdheid'. In: Gedenkboek van het athe-neum en de universiteit van Amsterdam 1632-1932, blz. 109-127. Amsterdam, 1932.

Bakhuizen van de Brink, J.N., 'De faculteit der Godgeleerdheid aan onze Rijksuniversiteiten'. In: Wending, 9, (1954), blz. 209-219.

Berkhof, H., 'Nogmaals: de theologische faculteit'. In: Wending, 9, (1954), blz. 219-222.

Berkouwer, G.C., Het probleem der schriftkritiek. Kampen, z.j. (1938).

Bornewasser, H., Katholieke Hogeschool Tilburg 1927-1954, deel I. Baarn, 1978.

Brom, G., Dies natalis. Nijmegen-Utrecht, 1955.

Brouwer, A.M., 'Theologische faculteit'. In: De Utrechtse Universiteit 1815-1936, tweede deel, blz. 161-185. Utrecht, 1936.

Brugmans, Hk. en A. Frank (red.), Geschiedenis der Joden in Nederland. Amsterdam, 1940.

Cramer, J.A., De theologische faculteit te Utrecht in de 18de en begin der 19de eeuw. Utrecht, z.j. (1936).

- Donner, J., De vrijheid van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs. Diss. VU; Zwolle, 1978.
- Doorn, P. en Y. Bommeljé, Maar... men moet toch iets wezen. Humanistisch Verbond, Utrecht, 1983.
- Frijhoff, E.Th.M., La Société Néerlandais et ses Gradués 1575-1814. Diss. KHT; Amsterdam, 1981.
- Geer, B.J.L. de, 'De regeling van het hooger onderwijs in Nederland in 1814. In: Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, deel 19, blz. 1869, blz. 212-272.
- Geer van Jutfaas, B.J.L. de, De Wet op het Hooger Onderwijs, uit de gewisselde stukken en de gehouden beraadslagingen toegelicht. Twee delen. Utrecht, 1877 en 1884.
- Hahn, H.F., The Old Testament in Modern Research. Londen, 1956.
- Hubrecht, P.F., De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering. Eerste afdeeling: Hooger Onderwijs (drie delen). Den Haag, 1880.
- Huizinga, J., 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914. In: Academia Groningana. Groningen, 1914. (Ook: Verzamelde Werken, deel 8).
- Impeta, C.N., Kaart van kerkelijk Nederland. Kampen, 1972, derde druk.
- Inlichtingen over katholieke en protestantse theologische en kerkelijke opleidingen. Interkerkelijke Voorlichtingscommissie, Utrecht, 1980, vierde druk.
- Jong, O.J. de, 'De wetgever van 1876 en de theologie'. Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, Deel XLVIII (1976), blz. 313-332.
- Jong, O.J. de, Nederlandse kerkgeschiedenis. Nijkerk 1972.

- Kellet, E., A Short History of Religions. Penguin Books (Pelican), 1962 (1933).
- Kernkamp, G.A. e.a., De Utrechtse Universiteit 1616-1936. Utrecht, 1936. twee delen).
- Kleef, B.A. van, Geschiedenis van de Oud-Katholieke kerk. Assen, 1953.
- Kraemer, H. en F.J. Pop, Gedachten over de vernieuwing der theologische studie, Den Haag 1946.
- Kraus, H.J., Geschichte der historischkritischen Erforschung des Alten Testaments. Verlag der Buchhandlung des Erziehungsvereins Neukirchen; Kreis Moers, 1956.
- Kühler, W.J., 'De kerkelijke seminaria'. In: Gedenkboek van het atheneum en de universiteit van Amsterdam 1632-1932, blz. 487-504. Amsterdam, 1932.
- Kuyper, A., Strikt genomen. Het recht tot universiteitsstichting. Amsterdam, 1880.
- Kuyper, A., De Hedendaagsche Schrift-critiek in hare bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods. Amsterdam, 1881.
- Kuyper, A., Is er aan de publieke universiteit ten onzent plaats voor een faculteit der theologie? Amsterdam, 1890.
- Kuyper, H.H., De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden. Diss. VU, Den Haag, 1891.
- Loos, J.C. van der, 'De opleiding der geestelijkheid in de Noord-Nederlandse missie sinds het concilie van Trente'. In: Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem, 60, 1948, blz. 1-112.
- Loosjes, J., Geschiedenis der Lutherse Kerk in de Nederlanden. Den Haag 1921.

Oudhof, J. en G.C.N. Beets, 'Kerkelijke gezindten in Nederland 1971-1981'. In: Sociaal-cultureel Kwartaalbericht CBS; 1982, 4, 4, p. 9-27.

Sepp, Chr., Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858. Leiden, 1869.

Sierksma, F., Theologie en godsdienstwetenschap. (Posthuum uitgegeven voordracht). Leiden, 1977.

Sperna Weiland, J., Oriëntatie. Baarn, 1967, derde druk.

Staatscommissie KB 13 apr 1828, no. 100 (Roëll): rapport Den Haag 1830.

Staatscommissie KB 15 jan 1849, no. 3 (Van Ewijck): rapport Haarlem 1849.

Staatscommissie KB 21 mrt 1903, no. 49
(Ineenschakelingscommissie-Woltjer): rapport Den Haag 1910.

Staatscommissie KB 24 febr 1923, no. 8 (Colijn/Lorentz): rapport Den Haag 1924.

Staatscommissie KB 11 apr 1946, no. 1 (V.d. Leeuw/Reinink): rapport Den Haag 1949.

De toekomst der academisch gegradueerden, 1936.

Veenhof, J., 'Honderd jaar theologie aan de Vrije Universiteit'. In: Wetenschap en Rekenschap, Kampen 1980, blz. 44-104.

Voorst van Beest, C.W. van, Grepen uit de geschiedenis van de Radboudstichting 1905-1980. Den Bosch, 1980.

Vries, J. de, Katholieke Hogeschool Tilburg, deel II 1955-1977. Baarn, 1981.

White, A.D. A History of the Warfare of Science with Theology. Two
Vol. New York: Dover Publications, 1960 (1896).

Wieringa, W.J., 'De Vrije Universiteit als bijzondere instelling
1880-1980'. In: Wetenschap en Rekenschap, Kampen 1980, blz.
11-43.

Zijpp, N. van der, Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland.
Arnhem, 1952.

Eindhoven University of Technology

Research Reports

Department of Philosophy and Social Sciences
Eindhoven, the Netherlands

- 001 Groen, M.,
 Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980
 Een onderwijskundig overzicht
 Deel 1: De wetgeving
 EUT Report 83-WM-001
 ISBN 90-6778-001-4
 ISSN 0167-9708
 Codon: TEUDE
- 002 Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980
 Een onderwijskundig overzicht
 Deel 2: Maatschappelijke bevoegdheid
 EUT Report 84-WM-002
 ISBN 90-6778-002-2
 ISSN 0167-9708
 Codon: TEUDE